

III.

KÖNYVTÁRTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Egy dunántúli református nyomda sorsa

V. ECSEDY JUDIT

A 17. századi magyarországi református nyomdák közül viszonylag kevés figyelmet fordítottak mindeddig a század második évtizedében alapított németújvári műhelyre. Ezt valószínűleg fennmaradt nyomtatványainak csekély száma és működésének rövid időtartama indokolja. Arról azonban a szakirodalom már korábban is tudott, hogy a németújvári és a néhány évvel később dolgozni kezdő pápai nyomda vezetője egy és ugyanaz a személy, sőt, a nyomtatványok azt is igazolták, hogy Szepesváraljai Bernhard Máté ugyanazzal a készlettel és nyomdai felszereléssel dolgozott mindkét helységben. A németújvári nyomdával foglalkozók a műhely működésének kezdetét egyhangúan 1619-re tették.¹ Valóban, 1619-ből származik az első datált, és Németújvárt mint nyomdahelyet megjelölő kiadvány, amelyről — ha napjainkig nem is maradt fenn egyetlen példánya sem — biztos tudomásunk van.²

NYOMDAVÁSÁRLÁS

Batthyány Ferenc (1573—1625) — királyi főlovászmester majd Bethlen Gábor idején az ő dunántúli hadainak fővezére — levelezésében azonban találunk olyan adatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy a nyomda már évekkel korábban tulajdonában volt. Plakovits János, Batthyány Ferenc titkára 1615. május 12-én ezt írta Bécsből: „A könyvnyomtatóval eleget beszélgettem, és megnéztem a betűket és a prést is. Bizony jó szerszámmal vagyon, azt gondolnám, hogy ha kész pénz volna, látná a pénzt, harmad fél száz rénesen mind megvehetnénk tőle, de annál alább nem adja. Ím

1. Payr Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*. Sopron 1924. 192. l. — *Nyomdászatunk 500 esztendeje. Emlékkönyv*. Szerk.: Novák László. Bp. 1940. 96. l. — Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. II. Bp. 1961. 146. l. — Semmelweis, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jh.* (1582—1823). Eisenstadt 1972. 68. l. — Magyar Arnold: *Güssing*. Ein Beitrag... Graz 1976. 123. l.
2. Megvolt egykori Szilágyi Sándornál, l.: Szabó Károly megjegyzését RMK II 394-hez.

megküldtem mindenféle nyomtatást nagyságodnak, egymás nélkül nem adja.”³ (Sajnos, az említett „nyomtatások” nem maradtak fenn.)

A fenti levélből úgy látszik tehát, hogy Bécsből, egy ottani nyomdásztól akart Batthyány, a református főúr nyomdát vásárolni. Édesapja, Batthyány Boldizsár volt az, aki korábban menedéket adott Németújváron Manliusnak. Az a nyomdász pedig, akivel titkára Bécsben tárgyalt, Hans Fidler nevű bécsi könyvkereskedő és nyomdász. Néhány hónappal később a nyomdavásárlás ügye továbbhaladt: július 30-án Fidler fordult levelével Batthyány Ferenchez. Levelét az alábbiakban kivonatossan közöljük:

Fidler a nyomdával kapcsolatban azt írja, hogy miután többször tárgyalt Batthyány titkárával annak ügyében, hogy Batthyány nyomdát szeretne vásárolni, meg is mutatta a titkárnak — Plakovitsnak — a „négy-féle írást” (azaz betűtípust) és más hozzátartozókat, úgy ítéli, hogy 260 forintért kész eladni, bár ez nehézségeket okoz, mert ennél többet ér. Írt már Nürnbergbe, a magyar betűk ügyében, úgy érti azonban Batthyány titkárától, hogy gazdája nem egyezik bele ebbe az összegbe, hanem a nyomdát a hangjegyekkel együtt érti, de ha a hangjegyeket levonja, akkor is marad még a nyomda 240 forintért. A magyar betűk beszerzése, saját fáradsága és költségei — Fidler reméli, hogy mindezeket nem tagadja meg tőle Batthyány. Úgy gondolja, hogy becsületesen jár el, ha felajánlja, hogy ha Batthyány megveszi a nyomdát, lehető leggyorsabban 100 forintot vagy fél vételárat megadja, hogy Fidler elutazhasson Linzbe, és minél előbb megszerezhesse a magyar betűket, vagy ha ott nem kap, öntetnie kel ilyeneket, valamint továbbhaladnia munkáiban, ezért mielőbbi választ vár Batthyánytól. Még utóiratában megjegyzi, hogy egy jó embere is volna Batthyány számára, jó szedő és nyomdász.⁴

Majd pontosan egy hónap múlva ugyancsak Hans Fidler ezt írta Batthyáynak, eredetileg német nyelven: „Megkaptam Nagyságod augusztus 23-i levelét Nagyságod szolgájától, és értettem belőle, hogy két héten belül jóra való embereket fog Nagyságod ideküldeni és akkor a nyomdát illetően a továbbiakról értesít engem Nagyságod. Ezt itt megvárom, de különben el kellene utaznom Prágába. Nagyságod írása éppen jókor érkezett, itt van Nagyságod számára megint két ív egy munkából, ami még nincs egészen kész, és amelyen éppen most dolgozom. Remélem azonban, hogy nyolc napon belül elkészülök vele, máskülönben ugyanis, ha [a nyomdát] nem adom el, tovább kell dolgoznom, tudósítson ezért Nagyságod újfent...”⁵

3. Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. II. rész: 1601—XIX. századig (1959)* c. kéziratban maradt munkája. MTAK: MS 5301/5. 38. sz. (Bécs, 1615. május 12.) Itt és a továbbiakban is a kézirat lapszámai helyett az Iványi által egy-egy tételnek adott sorszámra hivatkozom. Ahol — mint jelen esetben is — az Iványi által lemásolt irat eredetije is fennmaradt, ott annak levéltári jelzetét is közlöm: OL P 1314 Batthyány missiles 37 541. (mikrofilmen, 4882. doboz.)
4. Iványi, MS 5301/5. 39. sz. A levél teljes, német nyelvű szövegét l. a *Függelékben*, 1. szám alatt. OL P 1314 Batthyány missiles 14 067 (mikrofilmen, 4813. doboz) 1615. július 30.
5. Iványi, MS 5301/5. 40. sz. A levél teljes, német nyelvű eredetijét l. a *Függelékben*, 2. szám alatt. OL P 1314 Batthyány missiles 14 068 (mikrofilmen, 4813. doboz) 1615. augusztus 30.

Hans Fidlerről tudjuk, hogy 1612 és 1615 között mint nyomdász — és elsősorban könyvkereskedő — működött Bécsben, főleg tankönyveket árult. Nyomatványai közül Anton Mayer csak kettőt ismert, egyet 1613-ból, és egyet 1615-ből. Mayer szerint Fidler nyomatványai ma ritkaságnak számítanak. Minthogy Fidler eredetileg könyvkereskedő volt, és a nyomdászatot csak mellékesen űzte, így kevés nyomatványa jelent meg.⁶

A Batthyány-család körmendi levéltárában Iványi Béla még látta és kéziratban maradt munkájában lemásolta azt a kimutatást, amelyet — két változatban — Hans Fidler küldött meg Batthyány Ferencnek, amikor a nyomda megvételéről tárgyaltak. Ebben részletesen fel van sorolva a nyomda felszerelése, és az egyes tételek mellett Fidler feltüntette a vételárat is. A két változat között kisebb eltérések vannak a vételárban, ezenkívül az egyik jegyzékben szerepelnek a hangjegyek, a másikban nem. Az alábbiakban közöljük az eredetileg német nyelven íródott két jegyzék magyar fordítását. I-sel jelöljük a magasabb vételáru felszerelésről szóló változatot, amelyben a hangjegyek is szerepelnek, II-sel az olcsóbbat (amelyekből a hangjegyek hiányoznak, és amelyet végül is megvett Batthyány). Mindkét jegyzék datálatlan, Iványi azonban — helyesen — „1615 körüli”-nek mondja mindkettőt.

I. Lajstrom a nyomdáról, amint én azt Őnagyságának el fogom adni minden tartozékával együtt

Először is egy sajtó, vasból készült orsóval. Egy vasból való sajtófedő 11 csavarral

Két vas keretecske és más eszközök a sajtóhoz, mindezek együtt

100 fl

Egy casta hangjegyekkel pro 60 f

Egy casta antikva öregbetűkkel pro 45 f

Egy casta text antikvával, amelyek négy formára valók pro 70 f

Egy casta text kurzívval pro 52 f

Egy casta közepes (media) antikva betűkkel pro 60 f

Ez két formát tesz ki a magyar betűkkel együtt

Különféle cifrák pro 15 f

Egy nagyobb latinbetűs ABC fából metszve pro 8 f

Egy kisebb, ugyancsak fából metszve pro 4 fl

Egy szedéshez való sorzó pro 30 kh

Egy szedéshez való hajó pro 30 kh

6 áztatáshoz és szedéshez való deszka pro 1 f 30 kh

Summa 420 f 30 kh

Nagyságod készséges szolgálja

Hans Fidler

könyvnyomtató s. k.⁷

6. Mayer, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482—1882*. Bd. 1. (1482—1682) Wien 1883. 194—195, 336. l.

7. Iványi, MS 5301/5. 44. sz. A kimutatás teljes, német nyelvű eredetijét l. a Függelékben, 3. szám alatt.

A másik változat szerint:

II. Lajstrom a nyomdáról, annak minden tartozékával együtt, ahogy én azt Nagyságodnak el fogom adni, az alábbiak szerint:

Először is egy sajtó, vasból készült orsóval, egy vas sajtófedő 11 csavarral, két vas keretecske, és a sajtóhoz tartozó más eszközök, mindez együtt	pro	100 fl
Egy casta antikva öreg betűkkel	pro	40 fl
Egy casta text antikvával	pro	45 fl
Egy casta text kurzívval	pro	40 fl
Egy casta közepes (media) antikva betűkkel	pro	50 fl
ebben benne foglaltatnak a magyar betűk	pro	— —
Különféle cifrák	pro	15 fl
Egy fából metszett nagybetűs ABC	pro	8 fl
Egy fából metszett kisebb betűs ABC	pro	4 fl
Két szedéshez való sorzó	pro	1 fl
egy szedéshez való hajó	pro	fl 30 kh
hat áztató-léc, és egy szedődeszka	pro	1 fl 10 kh
egy mosóteknő a formák mosásához	pro	fl 30 kh
négy állvány a castá-k számára	pro	1 fl 15 kh

Summa facit 306 R 25 kh⁸

Hans Fidlernek 1615 utáni nyomtatványáról nem tudunk, ami ugyancsak arra mutat, hogy ekkor valamiképpen megvált a nyomdától. Mint írja is levelében, ha Batthyány mégis meggondolná magát, és nem venné meg a nyomdát, akkor folytatnia kell a munkát, most is sajtó alatt van egy könyv műhelyében. Fidler nyomtatványait látva azonban kétségeink vannak, hogy vajon teljes egészében Batthyáynak adta-e el nyomdáját, vagy az annak csak egy része volt, mindenesetre a jelentősebb része, hiszen — a talán egyetlen — sajtó ezek között szerepelt. Helmut Lang az osztrák könyvnyomtatókról írt művében Fidlerrel kapcsolatban megemlíti, hogy a nyomdát Fidler halála után Matthäus Formica becsülte fel, méghozzá 154 fl. 12 kr-ra.⁹ Helmut Lang nem tud arról, hogy a nyomda felszerelésének egy részét Fidler már korábban eladta Batthyáynak. A Batthyáynak kínált felszerelés vételárával összehasonlítva (420 forint, ill. 306 forint) arra következtethetünk, hogy felszerelésének egy kisebb részét, talán néhány betűkészletet Fidler megtartott magának.

Fidler 1615. július 30-i, fent idézett levelének egyik mondata arra utal, hogy korábban Nürnbergből kívánta beszerezni — nyilván már Batthyány utasítására — a magyar nyelvű szövegek szedéséhez szükséges betűket, de később, talán az idő sürgetése, vagy más ok miatt inkább Linzben próbálkozott. Linz mint nyomdahely nem volt jelentős város, de ekkortájt működött ott egy Johann Planck nevű nyomdász (1615—1627), akinek talán voltak ékezetes betűi vagy matricái. Érdekes, hogy Josef Benzing szerint

8. Uo. más változatban. 1. a *Früggelékben*, 4. szám alatt.

9. Lang, Helmut W.: *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jh. in Österreich*. Baden-Baden 1972. 58. l.

Planck 1615. január 26-án települt át Linzbe — éppen Nürnbergből — és februártól mint városi nyomdász működött itt. Erről az áttelepülésről időközben talán a bécsi Fidler tudomást szerzett, és ezért orientálódott Linz felé a magyar betűk ügyében.¹⁰

A nyugat-dunántúli református egyház vezetői, a külföldön tanult és idehaza is maguk körül élénk szellemi életet kialakító Kanizsai Pálfi János, Pathai István és Samarjai János minden bizonnyal nagy örömmel értesültek arról, hogy Batthyány Boldizsárnak, a széles humanista érdeklődésű protestáns főúrnak, a nagy könyvgyűjtőnek fia nyomdát vásárolt. Batthyány Boldizsár és fia a Beythe István püspök által képviselt kálvini irányzatot fogadták el, ennek tulajdonítható, hogy birtokaikon a tekintélyes németújvári református egyházkerület kialakulhatott, amelynek súlya most tovább növekedett azért, hogy területén nyomdát állított a kegyúr. Kanizsai Pálfi János, a hazai presbiteriánus mozgalom egyik legkiemelkedőbb személyisége, már 1614-ben foglalkozott a nyomdaalapítás gondolatával, amint arról pápai lelkész korábban barátjának, Pathai István későbbi püspöknek — akkori veszprémi esperesnek — beszámolt. Ezt a levelét nem ismerjük, csak Pathai válaszát: „Ami a nyomdavasárlásra való buzgalmatat illeti, dicsérem a szándékot, de az útját nem látom. Várjuk meg a gyűlés végét, és az idő majd megtanít minket, hogy mit cselekedjünk.”¹¹ (Itt valószínűleg az 1614. augusztus 24–25-én Pathai által Köveskúton tartott zsinatról van szó.)

NÉMETÚJVÁR

Bár 1615-ben Batthyány Ferenc megvette a nyomdát, a jelek arra mutatnak, hogy 1617. elején a nyomda még használatlanul állt. A nyomda munkába állítását sürgette Pathai István Veszprémből keltezett levele, amelyet Batthyány Ferencnek 1617. január 4-én írt:

„Alázatos szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak, mint kegyelmes uramnak, és mindenkor jó akaró patrónusomnak, Isten nagyságodat megáldja az új esztendőben minden jóval, újítsa meg ő szent fölsége nagyságodnak kedves állapotját. Nagyságodat erről akarnám megtalálni, mivel hogy a kegyelmes Úristen az ő szent nevének dicséretiért nagyságodat erre hozta, hogy a Typographiát nagyságod meghozatta, nagyságod ne feledkezzék el felépítése felől, nagyságodnak könyörgünk, hogy hozasson egy Typographust, ki minden módon helyreállítná, a hol nagyságodnak tetszik, vagy Újvárat, vagy Rohoncon, a mi szerszám a satuhoz kívántatik és a bötüknek egybeválogatásához. Ne álljon Uram hiába veszteg, míg az Úristen nagyságodat előttünk tartja, had terüljön nemzetségünk között a te nagyságod kegyelmes

10. Uo. 29. l. — Benzing, Josef: *Die Buchdrucker des XVI. u. XVII. Jh. in deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden 1963. 280–281. l.

11. Fabó András: *Codex evangelicorum utriusque confessionis in Hungaria et Transsylvania diplomaticus*. I. köt. Pest 1869. 95. l. (Veszprém, 1614. július 13.). — Thury Etele: *A dunántúli református egyházkerület története*. I. Pápa 1908. 168. l.

gondviselése által az Úr Christusnak ismeret által való tiszteleti: ez által az Úristen te Nagyságod dicséretes híret sok nemzetségek közibe terjeszti és világ végezetig szép emlékezetit megtartja, kivel nagyságodnak maradéki is dicsekedhetnek. Datum Veszpremi 4. Januarii 1617.

S.V.M.

Humilis Ecclesiaestes
Stephanus Pathai m.p.”¹²

Az első datált, és németújvári nyomdahelyet megjelölő kiadvány ugyan 1619-ből származik, levéltári adatok is azt bizonyítják, hogy már előbb is próbált Batthyány nyomdájába mestert fogadni. Egy dátum nélküli, Batthyány Ferencnek szóló és Beythe Imre németújvári lelkész által írt levél azt mutatja, hogy mielőtt a nyomtatványokon 1619-től névszerint is megjelenő Szepesváralkjai Bernhard Máté munkába lépett volna, már járt ott egy könyvnyomtató. Beythe Imre erről számol be levelében:

„A Nagyságod elmenetelekor tőlünk Posenban, a beteges könyvnyomtató a szekerekkel elment: és azóta hozzánk meg nem jött. Az nekünk való sem volt, sem lehetett, amint az után ismerőtül megértettem. Őríztemben tartottam addig a tipográfiát, semmi fogyatkozása ami itt volt, mostis nincsen. Ezt a Matthaesus Bernhárdit, ki Nagyságodhoz kívánczók, eddig szóval tartottam az Nagyságod jóakarattya felől. Tudósb a másíknál, és fogadja, hogy szép rendben és állapotban rendeli és hagyja a típusokat és az egész typographicum instrumentumot. Ki is tisztítja a rozsdából és porból. Mert mi hozzálátni nem tudunk, nem is értünk hozzá. Kár is hiába állani. A Nagyságod neve alatt immár ideje lenne Calendáriumot kibocsátani. Nagyságod tipográfiája jó hírel ismertetnek a Nagyságod neve magasztalásával. Halhatatlan nevet talál véle Nagyságod. Mert elhagyta a Nádasdi typográfiáját Keresztúrott, azoknak nagy fogyatkozásával: mert ott jobb nálánál nem volt. . .

Spectabili Maḡciae Vrā
addictissimus
Emericus Beythe
mpa. Concionator”¹³

Mínthogy Pathai levele szerint Batthyánynak 1617. januárjában még nem volt nyomdása, 1617-ben viszont már megjelent egy hely megjelölése nélküli, de kétségtelenül németújvári nyomtatvány — amelynek nyomdása valószínűleg Bernhard Máté volt, és amelyet az alábbiakban még részletesen ismertetünk — így ezt a levelet az 1617 év tavaszára — nyarára tehetjük. A korábbi, név szerint nem említett nyomdász keze alól feltehetően nem került ki nyomtatvány.

Pathai azonban továbbra is szíven viselte a nyomda sorsát, valószínű-

12. Iványi, MS 5301/5. 51. sz. (Veszprém, 1617. január 4.)

13. OL P 1314 Batthyány missiles 5589. sz. (mikrofilmen, 4787. doboz.)

leg megbízatást is adott a nyomdásznak. Ugyanez év októberében ezt írja Pathai István Kanizsai Pálfi Jánosnak:

„Az a papiros, amit küldtél, tetszik nekem, ha adódik megbízható kereskedő azzal pénzért megszereztetem. A typográfusról semmit sem hallok, mit csinál, Beythe uram nem tudat róla, de remélem mindazonáltal, hogy rövidesen kapok tőle levelet.”¹⁴

Ha a Keresztúrról eljött Bernhard Máté nyáron munkába állott, akkor az év folyamán — a betűk rendbeszedése, tisztítása, rozsdátlanítása után — kinyomtathatta Pathainak azt a munkáját, ami feltételezésünk szerint elsőként hagyta el a németújvári sajtót.

Pathainak a *Helvétiai religió*-ról szóló műve¹⁵ az 1617-es évszám megjelölésével, de nyomdász és hely nélkül jelent meg. A Debrecenben, 1978-ban felbukkant művet példány alapján eddig nem ismerte a szakirodalom. A nyolcadrét alakú könyv betűtípusai németújvári eredetre vallanak, és a betűk kevés használatra mutató jó állapota alapján az 1617-es évszám is indokolt. A műhely későbbi, általunk ismert pápai nyomtatványaihoz képest azonban bizonyos kisebb eltérések tapasztalhatók az egyik szöveg-típusban, amelyről a kétféle betű szembesítésénél később még részletesen lesz szó, és amelyek egyébként, egyéb adatok ismeretében (betűöntő tevékenysége Németújvárott) csak még nyomósabban bizonyítják a könyv németújvári származását.

Ha tehát ezt a könyvet tartjuk a németújvári nyomda első termékének, akkor az ebben szereplő nyomdai anyagok meg kell felelnie a Fidler bécsi nyomdász lajstromában szereplő típusokkal. Összehasonlítva a két Fidler-féle lajstromot a Pathai-könyv betű- és díszanyagával, olyan azonosságot találunk, amely ezt a tényt kétségtelenné teszi:

„antikva öregbetűk”	7A és 1A kiemelő típus, vegyesen használva
„text antikva”	2A típus
„text kurzív”	3K típus
„közepes (media) antikva”	4A (belekeverve, pótlás gyanánt az 5K kurzív típus)

A nyomdász tehát a lajstromban szereplő összes típusát felhasználta Pathai könyvének kinyomtatásakor. A lajstromban felsorolt négy típusal szemben itt azért találunk hatot, mert feltehetően a 7A és 1A „öreg” — tehát nagyméretű — betűkből együttesen volt egy szedőszekrényre való betűje, míg az 5K kurzív típusból pedig csak annyi öntött betűje volt, belekeverve a méretben megfelelő antikva típusba, amennyi szükség esetén az antikva betűk kipótlására elegendő volt.

14. Pathai István levele Kanizsai Pálfi Jánoshoz (Veszprém, 1617. október 30.) = Magyar Prot. Egyháztört. Adattár IV. 66. l.

15. RMNy 1143A; Czéllárné Csiba Judit ismertette: *Pathai István ismeretlen műve 1617-ből* = *Magyar Könyvszemle* 1979. 308–309. l.

Ha azonban Pathai István 1617-ben Németújvárott kiadott könyvét a nyomda 1619 utáni kiadványaival hasonlítjuk össze, akkor az előbbihez képest a betűkészlet gyarapodásának vagyunk tanúi. Két antikvatípussal (6A és 8A), egy kiemelő betűsorozattal (9A), egy görög szövegbetűvel (10G) és naptárjelekkel bővült a nyomda felszerelése.

Ezt a gyarapodást — magukon a nyomtatványokon kívül — a korabeli iratok is jól dokumentálják. Iványi Béla még látta és lemásolta azokat az azóta elpusztult iratokat, amelyek 1619-ből származnak, és az akkortájt Németújvárott működő betűöntő tevékenységét bizonyították. A korabeli, német nyelvű iratok egyrészt igazolják bizonyos munkák elvégzését, másrészt felsorolják a további teendőket.

Az alábbiakban magyarul közöljük a feljegyzés szövegét:

„A betűöntőt illetően

A betűöntő elkészített:	}	Az összesen 3 mázsa,
tercia antikva típusból		mázsánként 30
1 1/2 mázsát		aranyért, abból
közepes (media) kurzív típusból		megkapott
1 1/2 mázsát		40 tallért

El kell végeznie még: pótolni kell az összes defektet, ahogyan az a Lajstrom-ban áll, ez kitesz két mázsát, a naptárjelekkel együtt.

Közepes (media) antikva betűkből kell még készítenie 1/2 mázsát

Garmond kurzívából szintén kell még készítenie egy mázsát.

Meg kell állapodni vele, hogy egy mázsát 30 guldenért (aranyért) készítsen.”¹⁶

Iványi másolatában fennmaradt az alábbi részletes kimutatás is, ezzel a megjegyzéssel: „1619. ismeretlen (németújvári?) könyvnyomdász kimutatása, hogy milyen betűk megöntésére volna szükség.” Minthogy ez az irat 1619-re datált, és szerintünk ez az a részletes „Lajstrom”, amire az előbbi feljegyzésben a nyomdász hivatkozott, így az előbbi levelet — amelyet Iványi csak a 17. század elejére datált, és 1609—1610-es levelek között írt le — és a betűöntő németújvári tevékenységének idejét is — 1619-re tesszük. Az alábbiakban közöljük a nyomdász, feltételezésünk szerint Bernhard Máté által készített lajstromot, magyar fordításban:

„Laus Deo semper anno 1619

A közepes (media) antikvából, amint az az itt csatolt mintákból látszik [ezek nem maradtak fenn] nem lehet 10 kolumnánál többet kiszedni oktavo-formában, minthogy pedig ez nagyon használatos írás, kelletik egy egész formára valót önteni, ugyanolyan méretben, mint ahogy azt a minta mutatja.

16. Iványi, MS 5301/5. 19. sz. Az irat teljes, német nyelvű eredetijét l. a *Függelékben*, 5. szám alatt.

Secunda antikva típus, amelyből ugyancsak itt van kéznél a minta. Verzálisokat kell önteni az egész ábécéből, mindenegyes betűből egy fontnyit. Ez összesen 27 fontot tesz ki. A szövegbetűknél is vannak hiányok az alábbi kimutatás szerint, és ezekből is a verzálisokkal együtt önteni kell, amint a csatolt minta mutatja, azután pedig mindezeket a hiányokat is:

a: 2 font, e: 2 font, d: 2 font, g: 2 font, h: 2 font, k: 2 font, l: 2 font, f: $\frac{1}{2}$ font, r: $\frac{1}{2}$ font, v: 2 font, y: 2 font, z: 2 font, oe: 2 font, ue: 2 font, míg az ékezeteseknél: á: 2 font, é: 2 font, ó: 2 font, st: 2 font, fi: $\frac{1}{2}$ font, c: 2 font. —

Ez összesen kitesz 40 fontot.

Szükség volna egy szép, finom *Cicero antikva* típusra, másfél formát kellene belőle önteni oktavo vagy duodecimo formátumhoz. Ilyen kis betűje Nagyságodnak egyáltalán nincs: valamint kellene még egy olyan kurzív, ami ehhez a *cicero antikvához* illene, és amelyet ugyanolyan betűtörzs méretre kellene önteni; ilyenje sincs Nagyságod nyomdájának. Ebből is másfél formát kellene önteni: és még a számjegyeket hozzá.

Margináliákhoz vagy konkordanciákhoz való *antikva* egyáltalán nincs, ebből is szükséges volna egy formát önteni, amelyet máskülönb szövegek szedéséhez is fel lehet használni. Egyúttal számjegyek is kellene ehhez. Ugyanilyen betűtörzsű szép kis *kurzívokból* is kellene önteni egy formát, hozzá a számjegyeket, úgy, hogy ezzel a kis antikvával együtt lehessen szedni.

Azokból a nagy verzálisokból sincsen, amelyek könyvcímeknél, páten-seknél használatosak; ebből is szükség volna egy teljes ábécére, mindenegyes betűből 12 vagy 15 darabot kellene önteni.

Két sorzó szedéshez rézből vagy vasból, mivel mindössze egy van belőle, az is túl rövid és nem sokat ér.

5 font réz a lineákhoz. A sajtófedőből is hiányzik a vászon, arra is szükség volna.

5 posztódarab, akár ha rosszabb fajta is, mert anélkül nem lehet szépen nyomtatni.

Festékező labdák bőrből szintén sincsenek, ötöt vagy hatot kellene venni.

A sajtófedőhöz is kell venni három borítót.

Festék sincsen, ehhez pedig régi jó lenolajat kell venni, nem pedig kenderből valót.

Feketerozsdát a festék készítéséhez, 1 forintért kell venni.

2 font olívaolaj a matricák és a sajtó taligájának kenéséhez.

2 pár festékező-labdához való fa és 50 suszter-szög, az előbbiekre beverni valók.”¹⁷

17. Iványi, MS 5301/5. 58. sz. Teljes, német nyelvű eredetijét l. a *Függelékben*, 6. szám alatt. A korabeli nyomdász-szakkifejezések fordításához és értelmezéséhez Dröge, Kurt: *Die Fachsprache des Buchdrucks im 19. Jh.* Lemgo 1978, Wagener GmbH. 404 l. és Pusztai Ferenc: *Nyomdászati encyklopédia.* Bp. 1902. c. könyvét használtam.

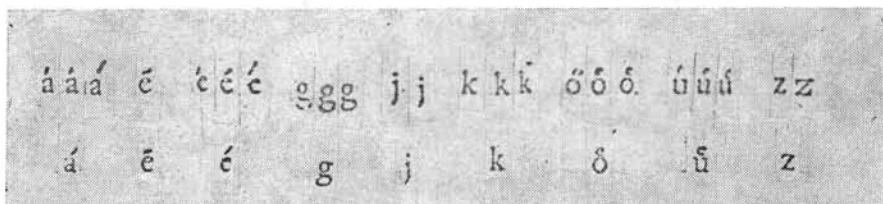
Érdekes, hogy míg a Fidler-féle lajstromokban, tehát a nyomda kezdeti állapotában a műhely nem rendelkezett matricával, hiszen azok, mint nagy értéket képviselő felszerelések, bizonyára ott szerepeltek volna a lajstromban, 1619-ben viszont van matrica a műhelyben. Ennek magyarázata az, hogy a matricák minden bizonnyal a betűöntő tulajdonában voltak, és 1619-ben csak átmenetileg találjuk a nyomdafelszerelések között, mint a betűöntő munkaeszközét.

Feltételezzük, hogy az 1617-ben megjelent Pathai-könyv még az 1615-ös vételi állapotot tükrözi, míg a németújvári—pápai nyomda többi fennmaradt kiadványa már mind az 1619. utáni, tehát a betűöntő munkálkodását követő állapotot mutatja. Megvizsgálva az említett, 1617-ben nyomtatott könyvet, azt tapasztaljuk, hogy az antikva szövegtípusból rendkívül kevés öntött betűje volt a nyomdásznak, hiszen már ennek a nyolcadrét könyvnek a harmadik levelétől kezdve a szedéshez jócskán kurzívból kellett pótolni az antikvában mutatkozó hiányokat. Különösen kevés volt az a, e, g, k, l, ^o, ^e, t, ^u és y betűkből — kivétel nélkül olyan betűk, amelyek magyar szövegben gyakrabban használatosak, mint a latinban. Másrészt bizonyos betűknél egyenetlenségeket is tapasztalhatunk, például kétféle antikva z betűje volt, többféle ^o, ^e és g, mintha nem is egy matricáról valók lettek volna. Tehát nemcsak kevés öntött betű volt egy típusból — legalábbis a vizsgálatra alkalmas 4A szövegtípusból, — hanem ami volt, az is egyenetlen. A nyomtatás képe így meglehetősen rendetlen, annak ellenére, hogy az egyes betűk nem kopottak vagy elhasználtak. Ezt látva indokoltnak tartjuk, hogy a nyomdász elégedetlen volt ezzel a felszereléssel — többek között ezzel a típussal is, amint az elvégzendő munkák lajstromából is látszik, hiszen ez volt a leggyakrabban használt szövegtípusa. A rendelkezésünkre álló iratokban ezt a típust emlegetik „media antikva”-ként.

Az 1617-es Pathai-könyvben még csak az antikva szövegtípus egyes betűinek pótlására használt 5K kurzív betűkből is másfél mázsányit öntött a betűöntő: ezt nevezik „media kurzív”-nak.

Az 1619 utáni állapotot megfigyelve a fenti „media antikva” típus esetében valószínűleg nem a teljes betűanyag átöntéséről volt szó, hanem a betűöntő munkája itt abból állt, hogy az ún. defekteket, tehát hiányokat, egyenetlen, sérült betűket egységes formára öntöttekkel egészítette ki és

4A (1617-ben)

4A* (1624-től 1658-ig)

A leggyakrabban használt szövegtípus átöntött betűi
átöntés előtt és után

— mint tudjuk — naptárjelekkel is. A közölt összeállításban jól látszanak az 1617-es Pathai-könyvben található vegyes antikva betűk a felső sorban, és az alsó sorban a kiegészített, tehát 1619 utáni (1624-től kezdve használt) betűanyag, ugyanannál a típusnál. A kiegészítéseket természetesen ugyanolyan méretű betűtörzsre öntötték. A típushoz tartozó verzálisokat ez a javítás, kiegészítés nem érintette.

Lássuk, hogy sorra véve a tervbe vett betűöntési munkákat, mi az ami *megvalósult* 1619-ben:

A feljegyzésből is tudjuk, hogy elkészült a

- tercia antikva típusból 1 1/2 mázsa = 6A típus
- közepes (media) kurzív típusból 1 1/2 mázsa = 5K típus, ez azonban előbb is megvolt, csak nagyon kis mennyiségben, így itt csak újraöntéssel történt részbeni pótlásról lehetett szó.

A nyomtatványok betűanyagának tanúsága szerint elkészült még az

- antikva cicero típus, ami azonos a 8A típussal,
- media antikvából is öntöttek egy formára valót — ez a fent részletesen tárgyalt 4A típus, amelyhez a kiegészítések és naptárjelek készültek, és amelyet a végbement változtatások után 4A⁺ típusnak nevezünk
- nagyméretű címbetű = 9A kiemelőtípus.

Tervbe volt véve ugyan, de a nyomtatványok tanúsága szerint végül nem készült el az alábbi néhány betűsorozat:

- secunda antikvához az abc összes verzálisa és minden egyes betűből 1 font, valamint az ékezetes betűk = 2A kiemelőtípus. Ezt az 1617-ben meglevő típust a nyomdász többé nem is használja, valószínűleg annyira kevés volt a betűanyag, hogy így, kiegészítés nélkül használhatatlannak bizonyult,
- cicero kurzív — az elkészült cicero antikva kurzív párjaként lett volna erre szükség,
- még kisebb fokozatú antikva a marginálisok és konkordanciák számára és
- hozzávaló kis (garmond) kurzív.

Sajnos, az a tény, hogy Pathai István 1617-ben kiadott művén kívül egyáltalán nem maradt fenn németújvári nyomtatvány, megnehezíti számunkra hogy pontosan meghatározzuk azt az időpontot, amikor a betűöntő itt működött. Az 1617-es nyomtatvány után ugyanis a legközelebbi, példány alapján is megvizsgálható kiadványok már Páparól, 1624-ből valók.¹⁸ A betűtípusok fokozatos felújítását, elkészülését tehát sajnos nyomtatványokon nem követhetjük soron. Így csak annyit vehetünk biztosra, hogy 1619-ben a munka egy része már elkészült, másik része pedig feltehetően 1619/1620 táján. Így állt össze az a tíz betűsorozatból, két iniciálé-sorozatból

18. *Századok* 1868. 318. 1. és *Magyar Könyvszemle* 1908, 74 = RMNy 1314; *OSZK Évkönyve* 1970.71, 231–232 és *Magyar Könyvszemle* 1908, 74 = RMNy 1315; *Magyar Könyvszemle* 1929,97 = RMNy 1317.

és 26 nyomdai cifrából álló készlet, ami, mint látni fogjuk, 1624-től egészen 1658-ig nyomon követhető Nyugat-Dunántúl és a Csallóköz különböző helyeiben.

Érdekes, és valószínűleg nem véletlen, hogy éppen néhány évvel előbb, 1616-ban kapott új betűket a Keresztúron működő Farkas Imre-féle tipográfia is. Ezt nemcsak az akkoriban Keresztúron megjelent nyomtatványok külseje bizonyítja,¹⁹ hanem két naptár Farkas által írt előszava is említi a készülőben levő, illetve elkészült új típusokat az „elvasott”-ak helyébe.²⁰

Talán nem tévedünk, ha összefüggést látunk az 1617-ben a keresztúri nyomdából Németújvárra átköltöző Bernhard Máté személye és a keresztúri és németújvári műhelynek három éven belül történt felújítása között. Bernhard Máté még a Farkas Imre vezetésével Keresztúron működő nyomdában dolgozott, amikor a betűöntő ott tevékenykedett, tehát ismerhette a betűöntőt. Amikor pedig Németújvárott volt szükség a betűöntő munkájára, ismét kapcsolatba léphetett vele, és felújíttatta vele a németújvári műhely betűkészletét.

Ez a felújítás a németújvári műhely esetében csak részleges volt, hiszen itt egy nemrég vásárolt, egyébként jó állapotban levő, csak kevés betűanyagot tartalmazó nyomdáról volt szó. Keresztúr esetében viszont a betűöntő meglehetősen nagy munkát végzett, a betűanyag 1616-ról 1617-re teljes egészében kicserélődött. Eltűntek a Manlius-féle jellegzetes betűk és átadták helyüket a modernebb, kevésbé jellegzetes, de jól olvasható betűknek. A nyomdai cifrák egy része szintén új, nem változtak azonban a nyomda iniciáléi és naptárakban használatos hónap-képei, ezek továbbra is a Manliustól ismertek — míg a naptárjelek teljesen újak. Ugyancsak nem lehet véletlen, hogy az új naptárjelek és a nyomda újonnan kapott betűsorozatai közül öt típus teljesen egyezik a németújváriakkal. A németújvári 4A* típusnál ez az azonosság csak részleges, mivel itt a németújváriak esetében csak a meglévő betűanyag kiegészítésére volt szükség. Mindenestre amíg Németújvár ebből a típusból csak kiegészítést kapott, főleg ékezetes betűit öntötték át, de megmaradtak a régi verzálisok, addig Keresztúron az új típust teljes egészében láthatjuk, más méretű betűtörzsre öntve, ami által más sormagasságot nyertek.²¹

Feltételezésünk szerint tehát a betűöntő előbb Keresztúron, majd néhány év múlva az ugyancsak nyugat-dunántúli Németújvárott dolgozott. Sajnos a betűöntő személyéről semmit sem tudunk, neve nem maradt fenn.

Egyetlen olyan, példány alapján is megvizsgálható nyomtatvány áll rendelkezésünkre, amelyről feltételezni lehetett, hogy 1619-ben Németújvárott készült, tekintve hogy a közeli Körmenten állították ki a kézírásos megjegyzés szerint 1619-ben. Ez a Scheffler János számára kiállított, refor-

19. Pl.: RMK II 373 (1617) = RMNy 1136 és RMK II 374 (1617) = RMNy 1135.

20. L. Farkas Imre Keresztúrott, 1616. Szt. András napján kelt ajánlását Nadasdi Pálhoz: „Második, hogy Nagyságod, kegyelmes Uram az elvasott typusomat az Nagyságod maga költségén újíttatja...” = Sztripszky I.1885/92 = RMNy 1113, D3b.

21. Teljes a megfelelés a németújvári és keresztúri nyomtatványok között az 5:94K, 3:126K, 6:114A szöveg- és két kiemelő típus esetében (a 8 mm-es és a 12 mm-es betűknél).

mátus lelkészavatást tanúsító úrlap azonban — betűanyaga alapján — nem Németújvárról való, sőt más korabeli magyarországi nyomdához sem köthető, valószínűleg külföldön készült.²² Az egyleveles nyomtatványon látható háromféle betűtípus közül ugyanis mindössze egy található meg a németújvári nyomda készletében. Így, annak ellenére, hogy az iniciálé a németújvári készletben is fellelhető, mégsem határozhatjuk meg németújvári nyomtatványként.

Sajnos, az az egy kötetbe kötött, latin és magyar nyelvű katekizmus 1619-ből, amely a múlt században még Szilágyi Sándor birtokában volt, nem maradt fenn.²³

Iványi Béla idéz még egy Batthyány Ferencnek szóló, Beythe Imre németújvári prédikátor által írt levelet, feltehetően az 1619-es vagy 1620-as évből: „A tipográfus ahhoz tartja magát, amit Nagyságod parancsolt. Ha akarna is, nem nyomtathat a hideg házban. Fából igen fogyatkozott. Mostan kalendáriumokat vitt ki árulni.”²⁴ Beythe Imre, Beythe István református püspök fia — korábban Batthyány Ferenc nevelője, majd németújvári lelkész — már korábban idézett levelében is arra buzdította Batthyányt, hogy adasson ki naptárakat, hogy ezáltal is öregbítse hírnevét. A nyomdász, Bernhard Máté, feltehetően saját nyomtatványait vitte ki árulni; ebben az esetben viszont a németújvári nyomda működésének végére naptár kibocsátását kell feltételeznünk, legalábbis az 1620. évre, tekintve, hogy 1619 előtt a műhelynek nem voltak naptárjelei, 1620-ból viszont nincs bizonyítékunk, hogy még itt működött volna a nyomda. Ebből a feltételezésünk szerint 1619-ben kiadott, 1620-as esztendőre szóló kalendáriumból nem maradt fenn példány, sem Szabó Károly, sem a későbbi bibliográfiaiak nem említik.

Név nélkül ugyan, de egy más alkalommal is említik a németújvári tipográfust, akinek Beythe Imre által pénzbeli hozzájárulást küldenek. Nyilván itt is Bernhard Mátéről van szó.²⁵

Bizonyos adatok arra mutatnak, mintha Samarjai Jánosnak, a későbbi püspöknek megjelent volna egy könyve 1617 körül Németújvárott. Ezzel kapcsolatban írt Pathai István Kanizsai Pálfi Jánosnak Veszprémből: „Samarjai uram könyvecskéjét dicsérem és helyeslem, amelyet máskülömben ismét visszaküldök neked hűséges megőrzésre mindaddig, amíg, majd ha végére jutok fáradságos nyári munkálataimnak, eljutok hozzád, mihelyt engedélyezi nekem jöveletemet az isteni kegyesség, hogy a tipográfus ügyét nagyságos Batthyány uramnál mielőbb előmozdítsam; helyes lenne azonban papírról gondoskodni. Samarjai uram gondoskodjék a könyvecske kinyomtatásának költségeiről, másképpen nem gondolom, hogy a tipográfus elvállalná a munkát.”²⁶

22. *Magyar Könyvszemle* 1913. 243–244 = RMNy App. 110A (az eredeti példány az Országos Levéltárban található R 302 Egyházi iratok, Prot. 15. tétel, 13. cs. 13. fol. jelzet alatt).

23. RMK II 394 = RMNy 1194, RMK I 495 = RMNy 1195.

24. OL P 1314 Batthyány missiles 5598. sz. Év nélkül (mikrofilmen, 4787. doboz).

25. „Typographus Német-Uyvariensi, per manus domini Emerici Böythe, manusculum misimus collectam flor. 1. denar 4.” (1618. november 1, 2, 3.) = *Magy. Prot. Egyháztörténeti Adattár VIII.* 28. l.

26. Latinul közli: Fabó, i. m. 180–181. l. (107. sz. levél)

Feltételezésünk szerint 1617. júliusában, amikor ez a levél íródott, Bernhard Máté már ott dolgozott Németújvárott. Hogy ténylegesen megjelent-e Samarjai könyvecskéje nyomtatásban, nem tudjuk, és címét sem ismerjük. Lehet, hogy a végül 1628-ban Pápán nyomtatott *Magyar Harmónia*²⁷ kiadása húzódott ennyi ideig. Zoványi Jenő — nyilván a fenti levél ismeretében — ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy Samarjai „már 1617-ben is írt valami kisebb munkát, amely azonban aligha jelent meg.”²⁸

A fenti levélből, amely Samarjai János kinyomtatandó könyvének tárgyában íródott, érdekes és jellemző képet kapunk a korabeli nyomdász helyzetéről, illetve a nyomdatulajdonos — jelen esetben Batthyány Ferenc — és a nyomda vezetésével megbízott Bernhard Máté viszonyáról. Bár a nyomda minden felszerelésével együtt tulajdonját tekintve a Batthyány-családot illette, a nyomdásznak lehetősége volt bizonyos külön pénzkeresetre. A tulajdonos ugyanis átengedte a nyomdavezetőnek a nyomda használatát, ha olyan kiadványok megjelentetéséről volt szó, amelyek ízlésének, vallási meggyőzésének megfeleltek. Ilyen esetben a papírról és a nyomdász fizetéséről a szerzőnek kellett gondoskodnia, de a nyomda használatáért nem tartozott fizetni a nyomdatulajdonos Batthyálynak.

Szepesváraljai Bernhard Máté neve — általa nyomtatott könyv impresszumában — 1620 és 1623 között nem maradt fenn. Amikor 1624-ben újra találkozunk vele, akkor már Pápán vezeti ugyanezt a nyomdát. Sokáig kérdéses volt, hogy mi lehetett az oka a nyomda négyéves szüneteltetésének, de a szakirodalom arra sem tudott választ adni, hogy miért kellett a műhelynek Pápára költöznie, hiszen ekkor még élt a nyomda főúri tulajdonosa, a kálvinizmus felé hajló protestáns Batthyány Ferenc, Kanizsai Pálfi János és Pathai István pártfogója. 1625 után — Batthyány Ferenc halálát követően — indokoltabbnak látszott volna a nyomda Pápára költöztetése, hiszen eredetileg ez a város volt Kanizsai Pálfi János működésének helye, és Pápa volt egyben a dunántúli reformátusok egyik központja is.

Ézekre a kérdésekre valószínűleg Bernhard Máté néhány éves érsekújvári tartózkodása adja meg a választ.

Talán a háborús viszonyok okozták, hogy a nyugati határhoz közeleső Németújvárott nem volt többé biztonságos az élet. Tudjuk, hogy Batthyány Ferenc is hadba szállt Bethlen Gábor oldalán, sőt, neve ott szerepelt azok között a magyarországi főurak között, akik behívták Bethlent az országba.²⁹ A fejedelem később kinevezte a dunántúli hadak fővezérévé. Az is lehet, hogy éppen Bethlen hadjárata, a sikeresen előrenyomuló protestáns fejedelem vonzotta közelébe Bernhard Mátét, a mi tipográfusunkat is. Hiszen a Komáromból menekülő Magyarai Ágh Jakabbal és Pécseli Király Imrével együtt Érsekújvárra húzódott a Németújvárról jövő Bernhard Máté is 1621 folyamán. Klaniczay Tibor szerint „e nehéz hónapokban egész kis művelt kör jöhetett össze [Érsek]-Újváron. Az [1622.] január 5-én kelt

27. RMK I 573 = RMNy 1419.

28. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977. 519. l.

29. Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. II. Bp. 1891. 169. l.

levél szerint ide húzódott Matheus nyomdász, az a Bernhard Máté, aki néhány év múlva Pápán nyomtatja majd Pécseli Király műveit. És itt volt maga a püspök, a Confessio Helvetica fordítója — Szenczi Csene Péter — akinek könyve elé 1616-ban többek között Pécseli is írt magyar nyelvű distichonokat. Adatunk van arról, hogy tudományos, irodalmi kérdésekről is beszélgettek e kényszerű visszahúzódnás hónapjaiban.”³⁰ Pécseli Király Imre az alábbiakat írta Kanizsai Pálfi Jánosnak Érsekújvárról, 1622. január 5-én, a nikolsburgi béke megkötése előtti napon eredetileg latin nyelven: „A mi nyomdászunk, Máté úr, most ebben a helységben van, és jó alkalmat vár, hogy mindent elintézzon. Várja azt az időt, amikor a béke kezdetének okmányai közzétetnek, ahogy azt mi reméljük.”³¹ Hogy itt valóban a volt németújvári nyomdásról van szó, azt tanúsítja az érsekújvári tartózkodásnak emléket állító, Pécseli Király Imre által írt, Pápán 1630-ban megjelent *Abeceárium*.³² A címlap hátán az ábécés könyvet fiaiknak dedikálják a következők: Kanizsai Pálfi János püspök, Samarjai János püspök, Nemesnépi Dániel komjáti esperes, Czeglédy Pál pápai pap és esperes, Magyarai Ágh Jakab komáromi pap és esperes, Szenczi Szíjgyártó Lukács somorjai pap és esperes, Kanizsai Mihály nagyszombati pap, Bernhard Máté pápai nyomdász és Pécseli Király Imre újvári pap.

Ebből az időből való Magyarai Ágh Jakabnak Kanizsai Pálfi Jánoshoz eredetileg latinul írott levele is, amelyben ismét említik Bernhard Máté nyomdászt: „Tiszteletes uram levelét a zsinatról való visszatérésem után második nap kaptam meg, és gondolhatod, hogy ezért történt, hogy még semmit sem tudtam végezni az újvári rektorral, ami a ti felettébb ügyes tipográfusotoknak, Bernhard uramnak szerződését illeti. Mindazonáltal gondom lesz rá, hogy mielőbb írjak neki.”³³

A levél azt sejteti, hogy egy esetleges szerződés kilátása marasztalta Bernhard Mátét Érsekújváron. Nagyon valószínű, hogy a helybeli református eklézsia nyomdászának szegődtették volna. Ez azonban valamilyen akadályba ütközhetett, és valószínűleg nem valósult meg. Arra sincs bizonyítékunk, hogy Bernhard Máté magával vitte-e az általa használt nyomdafelszerelést Érsekújvárra, és hogy nyomtatott-e ott valamit. Érsekújvári nyomtatványát — ha adott is ki egyáltalán — nem ismerjük.

PÁPA

Fazakas József szerint sem tudhatjuk, hogy valóban csak 1624-ben került-e Bernhard Pápára.³⁴ Feltételezzük, hogy 1621–1622. évi érsekújvári tartózkodása után Bernhard Máté már nem Németújvárra, hanem Pápára tért vissza, ahol éppen a fenti levél címzettje, Kanizsai Pálfi János volt az

30. Klaniczay Tibor: *Pécseli Király Imre*. = *Régi Magyar Költők Tára* 17. sz. 2. köt. Bp. 1962. 254. l.

31. Uo. 257. l.

32. RMK II 466 = RMNy 1484.

33. Magy. Prot. Egyháztört. Adattár VIII. 100. l. (Komárom, 1622. szeptember 20.)

34. *Fazakas József* = *OSZK Évkönyve* 1970/1971. 231–232. l.

esperes. Meglehet, hogy ez az átköltözés már 1623 folyamán megtörtént, bár 1623-as pápai tevékenységének nincs nyoma.

A pápai műhely tevékenységének első évében nyomtatta ki Bernhard Máté Pécseli Királyi Imrének azt a *Katekizmusát*,³⁵ amelyet az *Abecedarium*-hoz hasonlóan — még szintén Érsekújvári tartózkodása alatt írt, amelyből azonban csak töredékek — köztük a címlap töredéke — maradtak fenn. Ebből az évből a nyomdának még három kiadványáról tudunk, ezek közül egyik *naptár*,³⁶ a másik Kanizsai Pálfi János: *Egymással való beszélgetések* című műve³⁷ és ugyanőtőle egy református polemikus irat, amelyet annak alapján lehetett kikövetkeztetni, hogy rá a választ Zvonarics Mihály 1625-ben jelentette meg.³⁸

Bár az általunk tárgyalt műhely kiadványain mindvégig Szepesváraljai Bernhard Máté nyomdász neve szerepel, és tulajdonosa — legalábbis 1635-ig — a Batthyány-család volt, a nyomda használati jogában történt változást örökíti meg az az 1626. október 8-án aláírt oklevél, amelyet Németújvárott, Kanizsai Pálfi János prédikátor szállásán állítottak ki. (Kanizsai Pálfi János ugyanis 1626-tól özvegy Batthyány Ferencné Poppel Éva hívására átvette a Beythe Imre halála után megüresedett esperesi hivatalt.) Ez az oklevél tartalmazza azokat a „conditiókat, amelyekkel Vechelius János, asszonyom ónagysága typográfiáját, az ónagysága jóakaratóból akarja maga kezébe venni.”³⁹ Az alábbiakban közöljük a dokumentum teljes szövegét:

„1. Hogy ónagysága bizonyos személyek előtt a betűket megmá-
zsalva a könyvnyomtató préshez való minden szerszámot pedig inven-
tálva, számát föl írva és lajstrálva adja kezébe, a mely lajstromnak
egyike ő Nagyságánál, másika önála álljon úgy, hogy azután amikor
valami okból asszonyomnak ő nagyságának akarja a Typográfiát
resignálni, a lajstrom szerint resignálja, fogyatkozás nélkül. Ha pedig
valami kár gondviseletlensége miatt esnék benne, tartozzék helyére
állatni.

2. Hogy ő Nagysága szállásul azt a házat rendelje neki, amelyben az
előtt is volt a Typographia, mellyből, amint értjük, az új körösztýén
kiköltözik, mert annál alkalmasabb ház a városon alig találtatik.

35. *Magyar Könyvszemle* 1929,97 (*Századok* 1868, 317) = RMNy 1317.

36. *Magyar Könyvszemle* 1908,74 (*Századok* 1868, 318) = RMNy 1314.

37. *OSZK Évkönyve* 1970/1971. 231–232. (*Magyar Könyvszemle* 1908,74) = RMNy 1315.

38. RMNy 1316 (kikövetkeztetve Zvonarics István 1625-ben kiadott műve alapján RMNy 1326).

39. Ez a címe annak az iratnak, amelyet a Magy. Prot. Egyháztört. Adattár IX. 91–92. közöl. Az egyébként magyar nyelvű szerződést latin nyelvű szöveg vezeti be: „Octavo die Octobris Reverendus Dominus S. Silagi senior et ecclesiae Vepiensis minister una com Joanne Vechelio Typographo, et Matthia Bernhard Muraközi[!] compactore, voluntate dominae Magnificae nostrae, necum de modo ei conditionibus, quibus Vechelius suae magnificentiae Typographiam, ex eiusdem annuentia, ad se recipere vellet, acturus et facturus, ad me venit. Una ergo constituti, has condidimus conclusiones, quas in futuram huius rei memoriam huic protocollo libet inserere.”

3. Hogy ő Nagysága a várbul mind magának, s mind mesterlegényének illendő abrakot rendeljen.

4. Hogy, mivelhogy a megnyomtatott papírosnak megszáritására, kiváltképpen télen, amely ház kívántatik, Ő Nagysága fábul segítséggel legyen.

5. Hogy, mivelhogy papírosat, tenta szerszámot és egyéb egymást kell vásárolni, mellyel a könyvnyomtatáshoz hozzá kezdhessen, azért ő Nagysága adjon most mindjárt valami 50 frt költséget kezében, mellyel a mi szükség, megvásárolhassa. Ilyen okkal adja pedig ő nagysága azt, hogy osztán, ha a Calendáriumokat megnyomtatja, a melyeket legelőször is mentül hamarabb ki köll nyomtatni, azoknak árából amikor ő Nagysága kívánja, azt az 50 frt-ot ő Nagyságának megfizesse. Ha pedig ő Nagysága valamennyi ideig az után kezénél akarja hagyni, hogy magát vele méltassa, az ő Nagysága jóakarattya.

6. Hogy ő Nagysága ez dolgot sokáig ne halassza effectuálni, hanem mentül hamarabb Újvárra jön, viselje gondját, adja kezéhez a Typográfiát, mivel hogy ő is ijas-fias szegény ember, nincs háza népét mivel tartani. Más az, hogy az új Calendáriumoknak kinyomtatásának ideje most vagyon, melyből ő is, Isten és Ő Nagysága jó akaratjából a Typographia által, valami költséget szerezhetne magának.

Ezen conditiók végeztetettek Német-Újvárat, János praedicator szállásán, 8. die octobris Anno 1626.

A conditiók megírásakor jelen volt Szilágyi István vépi esperes, Wechel János tipográfus és Muraközi (!) Bernárd Máté compactor."

Az egyezményben lefektetettek valószínűleg csak részben valósultak meg. Ez ugyanis az alig néhány éve Pápán működő nyomda Németújvárra való visszaköltöztetését jelentette volna. Ahhoz ugyanis kétség sem férhet, hogy itt is ugyanarról, a Batthyány alapította nyomdáról van szó, amelynek tipográfusa Bernhard Máté volt (a „Muraközi” előnév a Szepesváraljai helyett nyilván elírás), és amely 1619-ig mindenestre Németújvárott működött. Nem tudjuk, mi indokolta azt a szándékot, hogy a Pápán biztonságban levő műhelyt újra visszaköltöztessék, amikor Pápán sem a református egyházi támogatás, sem a nyomtatnivaló könyvek, sem a tipográfus nem hiányzott. Márpedig ez az egyezés Kanizsai Pálfi János — aki, igaz, közben németújvári pap lett — és Bernhard Máté tudtával és beleegyezésével történt. Talán a tulajdonos, a Batthyány-család akarta székhelyére visszahozatni a nyomdát. Megkockáztatjuk azt a feltevést is, hogy talán Kanizsai Pálfi János Pápáról — ahol Bernhard Máté a nyomdával 1624-től kezdve dolgozott — Németújvárra jövetele után merült fel a nyomda visszahozatalának kérdése. Nem tisztázott, hogy mi lett volna Wechel János és Szepesváraljai Bernhard Máté viszonya egymáshoz. Hajlunk arra a véleményre, hogy Wechel lett volna, aki bérbe vette a nyomdát az özvegy Batthyánytól, de magát a nyomdai munkát továbbra is Bernhard Máté végezte volna. Ámbár Wechel maga is nyomdász volt, ezt nemcsak ebből az oklevélből tudjuk, hanem maradtak fenn, tizegy-néhány évvel későbből olyan nyomtatványok, amelyeknek impresszumában ő mint nyomdász szerepel. Semmelweis a fentieket úgy értelmezi, hogy

Bernhard Máté csak szedő volt Wechel János szolgálatában, de magát a nyomdát Bernhard Máté már régen feladta volna, Wechel János pedig, mint ennek utóda, már régen ki volt szemelve.⁴⁰ Magyar Arnold szerint Batthyány Ferenc halála után (1625) Wechel akarta a németújvári nyomdát átvenni. Az átvétellel kapcsolatban bizonyos feltételeket szabott az özvegynek, Poppel Évának. Szerinte azonban nem tudhatjuk, hogy egyáltalán dolgozott-e Wechel János Németújváron, és ha igen, mennyi ideig.⁴¹

Nincs ugyanis olyan nyomtatvány, amely azt bizonyítaná, hogy a fenti „Conditio”-k tényleg megvalósultak, hogy tehát a nyomda 1626. év végén, vagy azt követően Németújvárotra adott volna ki műveket. A pápai nyomda 1624—1632 közötti működésének folyamatosságához mindeddig semmi kétség sem fért.

Érdekes a második conditio, amely a nyomda elhelyezéséről szól, és megemlíti, hogy ugyanazt a házat kéri szállásul, amelyben a tipográfia azelőtt is volt, és amelyből a most ottlakók kiköltöznek. Tehát a nyomda elhelyezése Németújvárotra nem jelentett gondot, valami más körülmény akadályozhatta a tényleges visszaszállítást. Ugyanakkor felmerül az a kérdés, hogy ha a nyomda Németújvárra való visszaköltöztetése nem is valósult meg, vajon a nyomdát nem vette-e mégis bérbe Wechel? Ezt a lehetőséget nagyon valószínűnek tartjuk, már csak azért is, mert éppen tíz év múlva Wechel mint ennek a nyomdai felszerelésnek tipográfusa jelenik meg Tejfalun.

Az a *Kalendárium*, amelyről a „Conditio”-ban úgy esik szó, mint a legsürgősebb nyomtatnivalóról — az 1627. esztendőre szóló — sajnos nem maradt fenn. Pedig ennek impresszuma vagy előszava bizonyára elárulná, hogy valóban visszaköltözött-e a műhely Németújvárra vagy pedig Pápán maradt. Bár, mint említettük, példány ebből a naptárból nem maradt fenn, a többi pápai naptár alapján ennek megjelenését már Eötvös Lajos is feltételezte⁴² és mindeddig kétség sem fért ahhoz, hogy Pápán adták ki, a naptársorozat többi tagjához hasonlóan.

Említettük, hogy egyetlen olyan nyomtatványról sem tudunk, amely a műhely Németújvárra való 1626. évi visszaköltözését bizonyítaná. De valójában a műhely 1626-os pápai tartózkodását és működését is mindössze egy közvetett adat bizonyítja: Pázmány Péternek az a megjegyzése, amelyet az 1626-ban kiadott *Szent Írásról* című könyvében tesz: „Minap név nélkül nyomtatának Pápán egy könyvecskét és Parázna Babylon mezítelensége tükörének nevezik.”⁴³ Ez az a nyomtatványa a pápai nyomdának, amely körül a legtöbb vita kavargott: egyaránt kétes volt szerzősége, a nyomtatás ideje és helye.⁴⁴

Erről a református vitairatról Szabó Károly — a sárospataki példány bejegyzése alapján — megállapította, hogy szerzője Pathai István, majd

40. Semmelweis, Karl, i. m. 68, 71. l.

41. Magyar Arnold, i. m. 123—124. l.

42. Eötvös Lajos közleménye = *Századok* 1868, 74 = RMNy 1371.

43. RMK I 442 = RMNy 1351. 4—5. l.

44. RMK I 557 = RMNy 1372.

ezt a tényt megerősítette Havrán Dániel.⁴⁵ A mű hely és év megjelölése nélkül jelent meg. Pázmány fent idézett megjegyzéséből nagyon valószínű, hogy Pápán 1626-ban nyomtatták. Ugyanakkor Pathai 1619. május 9-én Veszprém-ben kelt leveléből kitűnik, hogy Scotudulos—Diophanes párbeszédét (amely a *Parázna Babylon* című könyv egy része) már akkor ki akarta nyomtatni. Kézirata egy bizonyos nyomdásznál volt, aki azonban — amint azt Pathai több levele is bizonyítja — a kinyomtatást halogatta. Jóllehet egy ízben Pathai már a könyvek rendeltetéséről is intézkedett, tehát azt hitte, hogy befejezéséhez közeledik a nyomtatási munka: „Ha a könyvnyomató hozzád menne, vagy valamely alkalommal írhatnál neki, kérd azt kérlek, hogy ne halogassa sokáig az általam neki átadott könyvnek, a Scotudulos—Diophanes-nek kinyomtatását, és ha máskorra nem, hozza le magával a körmendi zsinatra (azon év augusztus 24.), akkor teljesen kielégítem, s gondosan kössön össze 25 példányt, melyeket barátaim és pártfogóim között akarok szétosztani,”⁴⁶ — írja Pathai István Kanizsai Pálfi Jánosnak májusban, majd ugyanő néhány hónappal később, júliusban így ír Kanizsainak: „Ha a typografus hozzád fordulna, kérlek, érdeklődd meg, hogy ugyan miért tart olyan soká annak a mi könyvünknek a kinyomtatása, minthogy Önagsága azt jelenlétemben megengedte: attól félek valóban, nehogy a gyűlölség a typográfus szándékát megváltoztassa valakinek gonoszságából; én Istenre bízom, hogy az ilyen titokban lobogó tüzet kioltsa.”⁴⁷ Egy év múlva, 1920. augusztusában Pathai panaszkodik Kanizsai Pálfi Jánosnak: „A typográfus talán rókabórból varrt erszényben küldi a tőled kapott pénzt: bárcsak csalódnék ebben a véleményemben”⁴⁸ Nem tudjuk, hogy ez a pénzküldemény is Pathai kinyomtatandó művével függött-e össze, de a nyomdász, akiről szó van, bizonyára Bernhard Máté volt, akinek ebben az időben talán anyagi nehézségei lehettek.

Valószínű azonban, hogy Pathai könyvét sem 1619-ben, sem az azt követő években nem nyomtatták ki. Alig képzelhető el ugyanis, hogy egy ilyen kihívó vitairatnak ne támadt volna azonnali visszhangja. Havrán Dániel szerint Pathainak csak akkor volt ismét alkalmja művét sajtó alá bocsátani, amikor Bernhard Máté 1624-től kezdve Pápán üzembe helyezte nyomdáját. Ezzel szemben Thury Etele szerint Pathai könyve már 1619-ben megjelent Németújvárott. Nyomában Semmelweis is azt állítja, hogy a könyv először nem Pápán jelent meg (tehát ő két kiadást feltételez az 1671. évi sárospataki kiadást megelőzően), és az ismert nyomtatott példányokat 1619. évi németújvári kiadásnak tartja. Kathona Géza meggyőző érvekkel cáfolta a korábbi kiadást. Thury Etele valószínűleg azt találta a legnyomósabb érvek a könyv 1619. évi kiadását illetően, hogy Pathai 1619. május 9-én már a kinyomtatott könyvek elküldéséről intézkedik. Zoványi szerint is az 1626. esztendei pápai kiadás már a második, a harmadik pedig az

45. Havrán Dániel: *Adalékok a régi magyar irodalomhoz.* = *Magyar Könyvszemle* 1901. 69—70. 1.

46. Thury Etele: *Pathai István Belényesbe menetelének oka és ideje.* = *Protestáns Szemle* 1903. 361—366; Az eredeti, latin nyelvű levelet közli Fabó, i. m. 200—201. 1. (Veszprém, 1619. május 9.)

47. *Magyar Prot. Egyháztört. Adattár* IV. 76. 1. (Veszprém, 1619. július 31.)

48. Uo. IV. 79. 1. (Veszprém, 1620. augusztus 24.)

1671. évi sárospataki kiadás.⁴⁹ A kötet betűanyaga alapján az 1626-os kiadási év mindenestre valószínűbb, mint az 1619-es.

Az 1627. évre szóló kalendárium mellett ez a — feltételezésünk szerint Pápán 1626-ban kiadott — könyv és Pázmány erre vonatkozó megjegyzése bizonyítaná mindössze, hogy 1626-ban ténylegesen Pápán volt a nyomda.

Összegezve tehát, valóban nincs 1626-ból való, Pápát mint nyomdahelyet megjelölő nyomtatvány. Sőt, 1627-ből is csak egyetlenegy: az 1628. esztendőre szóló *kalendárium*,⁵⁰ amely — már(?) — Pápán jelent meg, de tudjuk, hogy a kalendáriumok nyomtatása az év utolsó negyedére szokott esni, tehát — bármilyen értelmetlennek látszik is a nyomda ide-oda költöztetése — nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy 1626. októberétől kb. 1627. októberéig a műhely ismét Németújvárott volt.

1628-ból a pápai műhely termékei közül ismerjük Samarjai János: *Magyar Harmónia* című munkáját.⁵¹ A könyvet a szerző Ecsy Orsolyának ajánlja, 1628. január 25-i keltezéssel, a nyomdász Szepesváraljai Bernhard Máté. Fennmaradt még az 1629. esztendőre szóló *kalendárium*.⁵² ugyancsak a teljes impresszummal. A nyomdász ezt Zichy Pál úrnak ajánlja Pápán 1628. szeptember 29-én.

Az Országos Levéltárban található az az egyleveles nyomtatvány, amelyet Zorkóczy Sámuel református lelkész számára állítottak ki, és amely — ellentétben a hasonló, 1619-ben Körmendről datált okmánnyal — valóban a Bernhard Máté vezette pápai műhely terméke. Betűanyaga alapján csak annyit állapíthatunk meg, hogy bizonyára 1619. után készült, minthogy már szerepel benne egy 1619. folyamán öntött betűtípus, de legkésőbb 1629-ben, tekintve hogy 1629. június 20-i keltezéssel állították ki.^{52a} Ez alatt az idő alatt azonban az itt használt, viszonylag ritkábban igénybe vett betűtípus nem változott annyit, hogy az a közelebbi datálást lehetővé tenné.

Még az 1620-as évek elején, érsekújvári tartózkodása alatt írta Pécseli Király Imre az *Abecedáriumot*,⁵³ amelyet Bernhard Máté 1630-ban Pápán nyomtatott ki. A címlap verzóján ott szerepel a tipográfus Bernhard Máté és fia Mihály neve is, mintegy emléket állítva a Pécselivel és társaival együttes érsekújvári tartózkodásuknak. Az 1630. évre szóló naptár létét csak feltételezzük.⁵⁴

1631-ből nem ismerünk pápai nyomtatványt, jóllehet a nyomda ekkor még működött, hiszen — tudunkkal — utolsó terméke az 1632-ben kiadott,

49. Az erre vonatkozó irodalmat l.: Havrán Dániel i. m. 69–70. l. — Thury Etele: *Pathai István Belényesbe menetelének oka és ideje.* = *Protestáns Szemle* 1903. 361–366. — Semmelweis, Karl, i. m. 68. l. — Kathona Géza = *Magyar Könyvszemle* 1971. 351–352. — Thury Etele: *A dunántúli ref. egyházkerület története I.* Pápa 1908. 201–202. — Zoványi, i. m. 462. l. (Összefoglalva l. RMNy 1372. tételnél.)

50. RMK I 572 = RMNy 1398.

51. RMK I 573 = RMNy 1419.

52. RMK I 585 = RMNy 1420.

52a MKsz 1913. 244 = RMNy 1447 (OL R 302 Egyházi iratok, Prot. 15. tétel, 13. cs. 14. fol.)

53. RMK II 466 = RMNy 1484.

54. *Századok* 1868. 740 = RMNy 1446.

Kanizsai Pálfi János által írt *Arany temjénező* volt, amelyről — bár példány nem maradt fenn — tudomásunk van Szatmári Mihálynak Ráday Pálhoz írt leveléből.⁵⁵

Nincs pontos adatunk arra nézve, hogy miért szűnt meg a pápai nyomda 1632 után. Lehet, hogy miután a dunántúli református egyház nyugat-magyarországi szellemi központjai — Németújvár, Pápa — veszítettek jelentőségükből, a szellemi élet súlya a Csallóközbe tevődött át. Így a nyomda fenntartása Pápán már nem volt sem indokolt, sem biztonságos. Kanizsai Pálfi János sem támogathatta már tovább a nyomda tevékenységét Pápán. Őt ugyan a római katolikusokhoz pártolt Batthyány Ádám, Batthyány Ferenc fia, 1633-ban elűzte városából, Németújvárról, Pápán pedig részint a római katolikusok, részint a presbiteriánus eszméivel egyet nem értő helybéli reformátusok nem engedték lelkészkedni. Így 1634 tavaszán Kiskomáromba ment esperesnek. Pathai sem volt már Pápán, hiszen Pázmány Péter támadása elől 1628-ban Bethlen Gábor hívására Erdélybe ment.

A pápai nyomda megszűnésének legvalószínűbb oka az volt, hogy a katolizált Batthyány Ádám visszakövetelte Pápáról a nyomdát, amely eddig a reformátusok rendelkezésére állt.

A nyomdász, Bernhard Máté személyével kapcsolatban még annyit említhetünk meg, hogy a 17. század közepéről fennmaradt egy birtokigazgatási jegyzőkönyv, amelyben két tanú vallomása is bizonyítja, hogy Pápán az ekléziának akkor vitatott házában a papokat megelőzően és velük együtt lakott Bernhard Máté. 1633-ból származik az utolsó, őt említő adat: Bernhard Mátéék menyükkal együtt 1628-ban egy öregasszony réjtjét elzálogosították, s ezt mind a hárman 5 év múlva, 1633-ban a győri káptalan előtt, június 8-án bevallották. Családja, nem tudni hogy ő maga-e vagy Mihály fia, nemességet is szerzett. Fiának, Bernhard Mihálynak nevével, akit már mint nemes embert említenek, még egyszer 1643-ban találkozunk ugyancsak a győri káptalan jegyzőkönyveiben, egy vitás ügy kapcsán. Ráth Károly és Tóth Lajos, akik a fenti adatokat összegyűjtötték, a Bernhard-család örökösait illetve a hagyaték sorsát kutatva nem találtak semmiféle utalást a nyomdai felszerelésre vonatkozóan, és feltételezték, hogy e nyugtalan, a reformátusok számára kedvezőtlenebbre forduló idők lehetetlenné tették az ilyen, reformáció szolgálatában álló nyomdák működését.⁵⁶

Ma már tudjuk, hogy a nyomda ezután visszakerült a Batthyány-család németújvári várába. Feltételezzük, hogy a nyomda tulajdonjoga mindig is a Batthyányakat illette, még ha 1626-tól ki is adták bérbe Wechel János Zsigmondnak. A pápai évek alatt talán a református egyház kezelésében volt, bár a pápai kalendáriumok ajánlásait olvasva biztosak ebben sem lehetünk (egyiket a köztudottan protestáns-ellenes Esterházy Miklósnak, a másikat az ugyancsak katolikus Zichy Pálnak ajánlotta a nyomdász).

Mindenesetre több korabeli dokumentum is bizonyítja, hogy 1634-ben a nyomda — használatlanul — a németújvári várban hevert. Ezt tanúsítja

55. Eötvös Lajos = *Századok* 1869. 331—333.

56. Ráth Károly: *Győri történeti és régészeti füzetek*. 3. köt. Győr 1865. 283. l. — Tóth Lajos: *A főiskolai nyomda története*. Pápa 1939.

az 1634. május 5—9-én a várban Hollósi Benedek által felvett inventárium. A leltárban a Bibliotheca-ház berendezésének felsorolása után ezt olvashatjuk:

„Az Bibliotheca mellett egy kis kamorácskába.

Vagyon: külön-külön féle szerszám könyveknek nyomtatására.

Item, egy kosárral ón betűk is vannak.

Második kosárban ismét különféle fa eszköz, könyvnyomtatónak való.

Asztal

Régi polcok és skatulyák, amelyekben ón betűket tartottak 7 darab

vas prés ..... 1 darab

közládában való nyomtató(!) könyvekhez való szerszám ... 3 darab”⁵⁷

Az a tény, hogy a volt németújvári, majd pápai nyomda felszerelése a németújvári várban van, használatlanul, úgy látszik hamarosan tudomására jutott Ferenczffy Lőrinc magyar kancelláriai titkárnak, Bécsben. 1634. március 29-től kezdve több ízben is levélben fordult Batthyány Ádámhoz a nyomda ügyében. Tervbe vett nagyszabású, a magyar nemzet törtériját feldolgozó munkájának kinyomtatásához akarta megszerezni a Batthyányak várában levő nyomdát. Nyilván a Bécsben rendelkezésre álló könyvnyomtató műhelyt akarta ezzel kiegészíteni. Olyan biztosra vette, hogy megkapja a nyomdát, hogy így ír: „...contentus volnék, hogy Nagyságod concurrálna a typographiája ideengedésével: melyvégre dolgosimat expediáltam...” Néhány hónappal később ismét sürgeti a nyomdát, július 30-án, de ekkor is eredménytelenül, minthogy egy évre rá, 1635. március 24-én megismétli kérését. E levele szerint abban a reményben, hogy most végre hozzájut a nyomdához „...Nagyságodhoz ismégelen bocsátottam szekeremet dolgosimmal együtt a Typographia eszközökért, hogy azt a segítséget is comportálván az dolgozáshoz ember karját tűrhesse föl.”⁵⁸

Az egyezés mégsem jött létre, Ferenczffy nem kapta meg a tipográfiát. Ezt tanúsítja többek között az az ugyanebben az évben, tehát 1635. augusztus 17-én felvett németújvári inventárium, amely leírja, hogy „A Bibliotheca mellet való kis házban betű tartó polcok: 37 darab, és könyvnyomtatáshoz való külön-külön szerszám” található.⁵⁹

Iványi, aki a ma már elpusztult németújvári leltárakat kéziratban maradt művében feljegyezte, több említést nem talált a nyomdáról. Az 1637, 1639, 1640, 1644, 1645 és 1646. augusztusi leltáraknál hol ezt találni: „Az régi bibliothecában: ide bé nem mehettünk” vagy: „Az régi Bibliothecában: az Öreg Asszony (Özvegy Batthyány Ferencné?) gondviselése alatt vagyon. Asszonyom ó nagysága híre nélkül nem engedi inventálni.” Ugyanez a helyzet az 1642. és 1643. évi leltáraknál, ezzel szemben az 1644—1646. évinél: „az új bibliothecába bé nem mehetni. A régi bibliotheca megvan ugyan, de abban most a trombitások laknak.”⁶⁰

57. Iványi, MS 5301/5. 90. sz.

58. Ferenczffy Lőrinc e tárgyban írt leveleit teljes szövegükkel közölte Jenői Ferenc. = *Magyar Könyvszemle* 1961. 307. l.

59. Iványi, MS 5301/5. 103. sz.

60. Uo. 116., 124., 132. és 165. sz. tételek.

Más tények is bizonyítják, hogy a volt németújvári—pápai nyomda nem került Frenczffy tulajdonába. 1637-ben a pozsony megyei Tejfalu megjelent ugyanis egy 1638. évre szóló kalendárium,⁶¹ ugyanazt a Wechel János Zsigmondot tüntetve fel nyomdászának, aki 1626. októberében Batthyány Ferencével a nyomda átvételéről vagy bérbevételéről szerződést kötött.

TEJFALU

A nyomda tulajdonjogát illetően tehát azt feltételezzük, hogy annak tulajdonosa 1615-től 1635-ig a Batthyányi-család volt, Batthyány Ferenc özvegye azonban már 1626. októberében bérbe adta azt Wechel János Zsigmondnak. De a nyomtatási munkát nem Wechel végezte, a könyvek impresszuma, ajánlása mindig Szepesváraljai Bernhard Mátét jelöli meg, mint nyomdászt. Amikor a pápai korszak végeztével a nyomda visszakerült a Batthyányiak németújvári várába, akkor ott néhány évig használatlanul hevert (kb. 1633-tól 1635-ig). A használati jog azonban valószínűleg továbbra is Wechel János Zsigmondot illette meg, és feltételezzük, hogy ezért nem adhatta oda a nyomdát Batthyány Adám Ferenczfynek. Amikor pedig Wechel János Zsigmond saját maga, a saját nevében fogott hozzá a nyomtatáshoz, legkorábban 1635. őszén, de legkésőbb 1637-ben Tejfalu, akkor a várból elvitette a nyomdai felszerelést. Valószínű tehát, hogy az 1637-es németújvári inventáriumban akkor sem szerepelne a nyomdai felszerelés, ha a leltárt felvevők bejuthattak volna a „bibliotheka melletti kis házba.”

A tejfalusi nyomdának négy nyomtatványát ismerjük: a fent már említett, 1638. évre szóló, az 1639. évi, 1642. évi és 1646. évi *kalendáriumot*.⁶² A négy kalendárium betűanyaga teljesen megegyezik az 1617 és 1619 között Németújvárott, és 1624 és 1632 között Pápán használt felszereléssel, nem kétséges tehát, hogy Wechel ugyanazt a nyomdai felszerelést használta. A nyomda birtokában levő szövegtípusok egy kivételével mind megtalálhatók a kalendáriumokban (a legnagyobb méretű szövegtípusnak nem volt helye a kisalakú kalendáriumokban). A néhány évi állás nem tett jót a betűanyagnak: a betűk rajza elmosódott, eltömődött, a nyomtatás képe piszkos.

Korábban a szakirodalom számontartott egy 1623. évi tejfalusi nyomtatványt is, erről azonban azóta bebizonyosodott, hogy itt valójában az 1642. esztendei naptárról volt szó.⁶³

61. RMK I 685.

62. RMK I 685; Sztripszky I 1957/164; *OSZK Évkönyve* 1960. 177; *OSZK Évkönyve* 1960. 178.

63. L. erről *OSZK Évkönyve* 1960. 177—178, ahol Fazakas József helyesen látta, hogy „A két Todoreszku-féle naptárról [az 1642. és az 1646. évre szólókról] — sajnos — nem állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal, hogy Tejfaluiban készültek-e, mert nem tudjuk, hogy nem került-e át a nyomda még 1650 előtt a közeli Somorjára. Ugyancsak kérdés marad az is, hogy a két Wecheli — talán apa és fiú — közül melyik nyomtatta az 1642., ill. az 1646. évre szóló naptárat.”

Gulyás — Sztripszky nyomán — tévesen állította, hogy Wechel János Tejfalun Pálfi István pártfogásával létesített officinát.⁶⁴ illetve, ezt úgy kell értelmeznünk, hogy Wechel a felszerelést hozta magával, legfeljebb letelepedésében volt a segítségére Pálfi István. Wechel János Zsigmond 1638. esztendőre szóló kalendáriumának 1637. Szent Miklós napján kelt ajánlását gróf erdődi Pálfi Istvánnak, pozsonyi főkapitánynak „kegyelmes urannak, patrónusomnak” címezi, és kiemeli annak „istenes buzgóságát”, de patrónusának vallási hovatartozására nem találunk utalást.⁶⁵

Tejfalu a felsődunamelléki református egyházkerület csallóközi, más néven somorjai egyházmegyéjéhez tartozott, azon belül is a somorjai egyház leányegyháza volt. Hogy miért éppen Tejfalura esett Wechel választása, nem tudjuk, de döntését talán az indokolja, hogy a dunántúli reformátusok helyzete a nyugat-dunántúli főurak katolizálásával és az ellenreformáció térhódításával nehezebbé vált, és az egykor oly tekintélyes pápai és németújvári egyházmegyéek veszítettek jelentőségükből. Egyidejűleg Észak-Magyarországon, a Csallóközben a felső-dunamelléki református egyházkerületnek megnőtt a súlya. Mint említettük, maga Kanizsai Pálfi János is ekkortájt került át a kiskomáromi egyházmegyébe, az egyházkerület püspöke pedig 1622 óta Magyarai Ágh Jakab volt.

SOMORJA — KŐSZEG

A tejfalusi nyomda 1645 utáni működéséről semmit sem tudunk. Annyi biztos, hogy nem messze innen, Somorján, 1650-ben feltűnt Wechel András nyomdász, aki feltehetően Wechel János Zsigmond fia volt. Wechel András ugyanazt a betűkészletet használta továbbra is, mint apja Tejfalun, de itt mind az öt, Németújvárról és Pápáról ismert szövegtípus előfordult a nyomtatványokon. Somorja — ahol ez a sokat költöző nyomda ezúttal megtelepedett ugyancsak református egyházmegyei központ, püspöki székhely volt akkoriban, hasonlóan a nyomda korábbi állomáshelyeihez: Németújvárhoz és Pápához. Ez alól csak Tejfalu volt kivétel, ez a — Pápához, Németújvárhoz képest — jelentéktelen kis falu. Feltételezzük, hogy a nyomda Somorján Magyarai Ágh Jakab püspök támogatását élvezte, hiszen két fontos református egyházkormányzati munka került ki a Wechel András vezette somorjai nyomdából.

A nyomdász azonban itt sem maradt sokáig. Csak abban lehetünk biztosak, hogy 1650-ben itt működött, míg 1651. év végén már Kőszegen, tekintve, hogy az 1652. esztendőre szóló kalendáriumot már ott adta ki.

Érdemes itt néhány mondattal vázolni a Wechel-nyomdászcsalád európai kultúrában betöltött szerepét. A Wechelek és a magyar nyomdászattörténet kapcsolatával először Firtinger Károly foglalkozott,⁶⁶ 1899-

64. Gulyás, i. m. II. 146—147; — Sztripszky Hiador: *Kőszegi könyvnyomtató a 17. századból.* = *Vasi Szemle* 1937. 114—115. l.

65. RMK I 685, Cla.

66. Firtinger Károly: *Wechelius magyar nyomdász volt-e?* = *Magyar Nyomdászati* 1899. 88—90. l.

ben, majd Wechel András kőszegi működését tisztázta Sztripszky Hiador.⁶⁷ Firtinger valószínűleg helyesen feltételezte, hogy Wechel János Zsigmond, illetve annak fia, András annak a neves párizsi nyomdászcsaládnak lehetett egyik mellékági leszármazottja, amely a hugenotta üldözés miatt előbb Frankfurtba, majd Hanauba tette át műhelyét. A frankfurti Andreas Wechel 1581. évi halála után nyomdáját két vejére, Jean Aubry-ra és Claude de Marne-ra hagyta. Frankfurtban e nyomdában készült nem egy olyan történelmi munka, amely a törökök ellen Magyarországon vívott harcokról szólt, tudósítások, és más olyan könyvek, amelyek Közép- és Kelet-Európával foglalkoztak. Hanauban, Aubry nyomdájában jelent meg 1624-ben Szenczi Molnár Alberttől Kálvin *Institutiói*-nak magyar fordítása. Firtinger ebben véli feltalálni az összefüggést a frankfurti Wechel-család és a Magyarországon feltűnő Wechel János Zsigmond és Wechel András között. Feltételezi továbbá, hogy ezek a Wechel-család egyik mellékágának tagjai, akik Hanauban foglalkoztatva, ismereteket szereztek a magyar nyelvről, majd elhatározták, hogy Magyarországra mennek szerencsét próbálni. Firtinger szerint a Wechelek első feltűnése 1638-ban Tejfaluban ezt időrendben is alátámasztja.

Firtinger azonban nem ismerte még azt a több, mint tíz évvel korábból, 1626-ból való okmányt, amelyet fentebb idéztünk, és amely a Batthyány Ferenc özvegye, Poppel Éva és Wechel János Zsigmond nyomdász közötti megállapodást dokumentálja. A Wechel-család tagjai és Batthyány Ferenc apja, Batthyány Boldizsár között ugyanis régi ismeretség és sűrű levelezés folyt. Batthyány Boldizsár fiatal korában külföldön jártában ismerkedett meg a Wechel-, illetve Aubry-családdal, akik kiterjedt ismeretségük, jó kapcsolataik révén több németországi városban is lerakattal rendelkeztek. Pfalzi Frigyes választófejedelem különleges bizalmát élvezték, sőt, protestáns vallásuk ellenére a bécsi császári udvar könyvszállítói is voltak. Mint irodalmi levélközvetítők is szerepeltek, külföldről érkezett utazókat fogadtak, az európai politika eseményeiben szinte naprakész tájékozottsággal rendelkeztek.⁶⁸

Batthyány Boldizsár a bécsi udvari könyvszállítóval, Jean Aubry-val volt különösen jó kapcsolatban, több Aubry-tól származó könyvszámla maradt ránk, érdekes bepillantást engedve egyúttal Batthyány Boldizsár messzeföldön híres könyvtárába és annak beszerzési forrásaiba. Levelezésük nemcsak üzleti jellegű, más ügyek is szóba kerültek, politikai események, vagy közös barátaik, pl. Clusius, a neves botanikus.⁶⁹ Könnyen meglehet tehát, hogy ez a kapcsolat Batthyány Ferenc idejében is fennállt még, aki ugyan mint könyvgyűjtő nem mérhető apjához, de könyvet szerető, felvilágosodott főnemes volt, aki gyakran megfordult Bécsben, és tudjuk, hogy nyomdáját is onnan hozatta.

A Wechel-család magyarországi kapcsolatait mutatja az is, hogy az 1610-es években Szenczi Molnár Albert levelezésében gyakran szerepel az

67. Sztripszky, i. m. 114. l.

68. Erről részletesen ír Evans, R. J. W.: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe, 1572–1627.* = *Past and Present. Supplement 2.* (é. n.)

69. Barlay Ö. Szabolcs: *400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága.* = *Magyar Könyvszemle* 1972. 156–166.

a bécsi Wechel András bibliopola, aki maga is járt Magyarországon, Szencen, 1609-ben. Szenczi Molnár Albert levelezésében egy ízben, 1611. augusztus 28-áról, bizonyos Wechel Jánost is említ: „Wechel András uram öccsét”⁷⁰ (tehát a bécsi bibliopola öccsét). Semmelweis szerint Wechel János barátságban volt Szenczi Molnár Alberttel, amikor az 1613–1614-ben rohonci prédikátorként működött Batthyány Ferenc birtokán.⁷¹ Magyar Arnold azonban tévesen állítja, valószínűleg félreértelmezve Payr Sándor megállapítását, hogy 1619-ben Wechel András Németújvárott lett volna nyomdász.⁷²

Wechel János Zsigmond — aki talán azonos Wechel András bécsi bibliopola János nevű öccsével — valószínűleg nem véletlenül jött tehát éppen Magyarországra, és éppen a Batthyányak védőszárnyai alá.

Wechel János Zsigmond fia, András tehát 1650-ben Somorján, majd 1651-ben Kőszegen dolgozott. Mindkét helyen apja nyomdáját és betűit használta, bizonyos változás azonban megfigyelhető már az 1650-es somorjai *Angendá*-ban illetve a vele egy kötetben megjelent *Canones*-ben.⁷³ A tejfalusi állapothoz képest a betűk tisztábbak, a nyomtatás olvashatóbb lett. Ugyanakkor a betűk rajza kissé megváltozott, deformálódott. Valószínűleg valamit selejtezett, javíttatott és pótolta a betűkészleten. Ez különösen megfigyelhető a legtöbbet használt 4A szövegtípusnál (III. és IV. tábla). Az egyes típusok betűanyaga azonban mennyiségileg igen csekély lehetett, hiszen pl. a 6A típusból egy lapnyi szöveget sem tudott kiszedni anélkül, hogy ne kényszerült volna kurzív betűkkel pótolni. Új típusa nem volt, iniciálét alig használt, díszeket is csak nagyon takarékosan az 1659. évre szóló kőszegi kalendáriumban, a címlapon.

Csak hírből ismerjük első kőszegi nyomdatermékét, az 1652-re szóló magyar kalendáriumot, amelyből tizenkét példánnyal kedveskedett a városi uraknak, akik ezek viszonzásaként 1651. november 7-én 12 forint jutalmat adtak a nyomdásznak.⁷⁴ Sztripszky feltételezése szerint Wechel András valószínűleg felesége kedvéért költözött át Kőszegre, ahol 1651. január 26-án vette el csákvári Szabó János Orsolya nevű özvegyét.

Kalendáriumok valószínűleg évente jelentek, bár legközelebb csak az 1658-ban nyomtatott, 1659. évre szólót ismerjük, Ráth György hagyatékából.⁷⁵ Tudomásunk van még az 1660. éviről is, amelynek emlékéit a városi jegyzőkönyvnek egy 1659. december 24-i bejegyzése őrizte meg.⁷⁶ Ez a bejegyzés mint Compactort említi Wechelt, tehát a könyvnyomtatás mellett a könyvkötészetet is gyakorolta.

Wechel András az evangélikus egyháznak lett hivatalos, consistoriális nyomtatója, ami számunkra azért érdekes, mert a műhely eddig határozot-

70. Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Bp. 1898. Wechel András bécsi bibliopoláról l.: 282, 295, 304, 305, 338, 349 stb. lapokat az 1607–1611 évekből és Wechel Jánosról 1611-ből származó említés: 368. l.

71. Semmelweis, i. m. 7. l. (Valószínűleg Sztripszky *Vasi Szemlé*-ben megjelent dolgozata nyomán.)

72. Magyar Arnold i. m. 124. l. — Payr Sándor i. m. 192. l.

73. RMK I 837 és RMK I 838.

74. Sztripszky I 2022/229.

75. *Magyar Könyvszemle* 1885. 91. l.

76. Sztripszky, *Vasi Szemle* 1937. 121. l.

tan református érdekeltségű volt, akár Németújvárra, Pápára vagy Somorjára gondolunk. (Tejfalun csak kalendáriumok jelentek meg tudomásunk szerint.) Most tehát, amikor Wechel András Somorjáról Kőszegre helyezte át nyomdáját, váltásnak lehetünk tanúi a kálvinitól a lutheránus irányzat felé.

Kőszeg városa 1649-ig osztrák hatóságok alá tartozott, bár egyházilag a dunántúli református egyházkerület tagja volt. Éppen 1650-ben csatolták vissza Magyarországhoz, tehát akkor, amikor Wechel András áttelepedett Kőszegre. Wechel átköltözésével párhuzamosan történt, hogy a sopron-vasvármegyei evangélikus egyházkerület kibővült a korábban a dunántúli református egyházkerülethez tartozó, és most önálló egyházmegyévé szerveződő kőszegvidéki német evangélikus egyházmegyével, 1649-ben. Wechel András ennek a nagyobb jelentőségre szert tett sopron-vasvármegyei evangélikus egyházkerületnek lett hivatalos, consistoriális nyomtatója.⁷⁷

Wechel német kalendáriumot aligha nyomtatott, tudomásunk szerint ugyanis nem is volt fraktúr betűje, a kalendáriumokat Bécsből hozatta a város. Sztripszky megjegyzi, hogy Wechel az átköltözéssel jól számított, mert a kőszegi nyomdát valóban a szükség teremtette meg, és így érthető, hogy 17 évig tudott fennmaradni. A magyar ajkú evangélikusok történetében Kőszegnek nem egy kiváló alakja vitt vezető szerepet, mint Nagy Benedek, vagy Zvonarics Mihály és éppen ezeknek révén volt szerepe a kőszegi nyomdának is. Előbb Csepreg volt az evangélikus szellemi központ, de ennek nyomdája 22 évi működése után 1643-ban megszűnt, és ezután egészen 1651-ig az evangélikusoknak nem állt rendelkezésükre sajtó. Sztripszky hibásan következtet, amikor azt állítja, hogy a megszűnt csepregi sajtót egy darabig a tejfalusi majd somorjai pótolta:⁷⁸ szemben a csepregi sajtó evangélikus profiljával a két utóbbi műhely református elkötelezettségű volt.

Hogy mit termelt Wechel András kőszegi nyomdája a naptárakon kívül, nem tudjuk, de feltételezhetjük, hogy a magyar evangélikusok számára adott ki könyveket, bár ezek közül sajnos egy sem maradt fenn.

Amint láttuk is, a kis nyomda betűkészlete a sokévi használattól, költötetéstől nagyon elkopott. Már 1659. február 5-én azt tapasztaljuk, hogy az egyház támogatta őt szegényes sajtójának bővítésében. A feljegyzés szerint: „Typographiához igen kívántatik három mázsa betű, melyet köll bízni Somogyi András uramra, mellyet ő kegyelme meghozatván, assecurálljuk annak megfizetésére.” (Ennek a felújításnak a nyoma természetesen még nem tükröződhetett az 1659. évre szóló naptáron.)

Bár Wechel András kezdettől fogva az evangélikus egyház félhivatalos nyomdásza lehetett, ezzel a funkcióval hivatalosan csak 1663-ban bízták meg, mert ez év február 9-től a városi jegyzőkönyv szerint „a Dunán inneni Consistorium typusa reá bízott.” (Vagyis a sopron-vasvármegyei evangélikus egyházkerületé.) Három legénye volt, akik munkájában segítettek.⁷⁹

De a város is segített a kis nyomda föllendítésén, mert amikor 1663. február 9-én rábízták a Consistorium típusát, Wechel nagyobb házhelyet kért és kapott a várostól a nyomda bővítésére. A többszöri felújítás ered-

77. Zoványi i. m. 348, 349, 553. l.

78. Sztripszky, *Vasi Szemle* 117. l.

79. Uo. 120. l.

ményeképpen Wechel András új betűkészlettel kezdett nyomtatni a régiék helyett, és ezekkel a betűkkel — tehát a dunáninneni Consistorium típusai-
val — nyomtatta 1664-ben azt az *üdvözlőverset*, amellyel Tiefertunk Dániel
köszönti Reiser Antal pozsonyi lelkészt.⁸⁰ Ez az *üdvözlővers* egyetlenként
maradt fenn a nyomdának ebből a felújítás utáni korszakából, amint arra
már Sztripszky is felfigyelt. Ez a nyomdai felszerelés és betűkészlet semmi
közöset nem mutat a korábbival, a betűkészletek teljesen kicserélődtek,
iniciálét vagy díszet pedig ebben a nyomtatványban nem alkalmazott a
nyomdász.

A nyomda tulajdonviszonyaival kapcsolatban megállapítható, hogy
míg a Wechel-család Tejfalun és Somorján feltehetőleg tulajdonosa volt a
nyomdának, Kőszegen, attól kezdve, hogy a régi nyomda felszerelését
előbb 1659-ben felújították, majd 1663-ban rábízták az evangélikus egyház-
kerület betűit, többé már nem tulajdonosa, hanem valószínűleg csak faktora
lett a nyomdának.

Wechel András 1665-ben már nem volt életben, mert a városi jegyző-
könyv február 27-ről azt az intézkedést adta hírül, hogy „nézzenek utána
a Praedikátorok, micsoda assecuratio mellett hagyták a Typust az asszony
kezén. Viseljék is gondját a Typusnak, és keressenek a könyvek nyomására
elegendő alkalmas embert.” Az özvegy úgy látszik hatalmas pártfogóra
talált Vitnyédi Istvánban, Zrínyi Miklós udvari emberében, mert ugyanott
1668. augusztus 2-án „Vitnyédi uram levele publicáltatik az typográfus
promotioja felől”, tehát új nyomtató került Wechel helyébe. Már az újonnan
munkába álló nyomdász kapta a nyomda céljaira a következő összeget:
Simonyi János számadása szerint 1668. augusztus 28-án „Tisztelendő
Fisztrovicz György püspök úr és a venerabile Consistorium akarattjából
adtam a typusra fl. 150.”⁸¹ (Fisztrovicz György kőszegi lelkész 1665 és 1669
között volt a sopron-vasvármegyei evangélikus egyházkerület püspöke.)
Sajnos, sem a nyomdász neve, sem kiadványai nem maradtak fenn.

Az 1670 táján itt is működő katolikus visszahatás folytán a sajtó ekkor
bizonyosan megszűnt, és legközelebb a Dunántúlon csak az 1700-as évek-
ben alapítottak nyomdát. A kőszegi nyomda termékei közül valószínűleg
azért maradt fenn olyan kevés, mert 1673-ban itt megindult — a pozsonyi
egyházi törvényszék intézkedésére — a szándékos könyvpusztítás. Csak
kötéstáblában menekült meg az 1659. évi kalendárium, csonkán, és az
1664. évi *üdvözlőverset* is csak a század elején találta meg Vigyázó Ferenc.

Az egykor, 1615-ben a bécsi Fidlertől vásárolt betűket tehát legutoljára
az 1659. évre szóló kőszegi naptárban láthattuk viszont, elkopott, defor-
mált alakjukban. A nyomda nem rendelkezett matricával, ellenkező esetben
ugyanis szükség szerint újra lehetett volna önteni a használatban elkopott
betűket. Ennek azonban semmi nyomát nem látjuk. Pápán még jó állapot-
ban volt a betűanyag, a további állomáshelyeken azonban gyors ütemben
romlott, végül alig olvashatóvá vált a nyomtatott szöveg. Bár 1619-ben
átmenetileg matricával rendelkező betűöntő működött Németújvárott a

80. Uo. 121. l. Megadja a fennmaradt egyetlen példány külsejének részletes leírását is
(MTAK: RMIr II 391 jelzeten).

81. Sztripszky, *Vasi Szemle* 120. l.

nyomdában és több új betűsorozatot öntött, negyven évi használatot azonban az öntött betűk nem bírtak ki. A műhely általunk ismert utolsó — kőszegi — kiadványa teljesen felújított, kicserélt nyomdai felszerelést tükröz.⁸²

Szepesváraljai Bernhard Máté kezében előbb Németújvárott majd Pápán működött a nyomda, és kalendáriumokat, református szellemű írásokat adott ki a korszak legkiválóbb református egyházi személyiségeinek, Pathai Istvánnak, Samarjai Jánosnak, Kanizsai Pálfi Jánosnak, Pécseli Király Imrének tollából. Bernhard Mátét pedig a nagymúltú, európai hírű — ugyancsak a reformációnak elkötelezett — Wechel-nyomdászcsalád két tagja követte a tipográfusi hivatalban. A kezdetben a Batthyányak tulajdonát képező műhely több, mint négy évtizedes működése után az evangélikus egyház birtokába ment át.

FÜGGELÉK

1. Hans Fidler bécsi nyomdász levele Batthyány Ferenchez.

„Wolgeborner genediger und gebittungter Herr, euer gn. zu Schreiben hab ich nicht underlassen kennen, Nachdem euer gn. durch deroselbigen leitz zum offermall bey mir an gedeit ein druckherey zu kauffen und entleihen durch den Herrn D. Pirthimpfel, und euer Herrn Secretarj ordentlich umb 4 Schrifften, und ander allerley zur gehörung, wie solliches er Herr D. sambt euer gn. Secretarj gesehen haben, schliessen lassen, als umb 260 fl. ein Mutweiß, dessen ich auch wilfertig eingangen bin, wie wol es mich hart an komen ist, dann es mich auch vil gelt kost hatt, und nach darzue die ungerischen Schrifften auch darein zu giessen schon nach Nirmberg geschrieben, so vernimb ich aber von Ir gn. Secretari das Ir gn. sich des ordentlichen beschluß nicht ein gehen wellen, sondern mit sambt den Notten verstanden haben wellen, wann ich nun gar die Notten auch abziehe, so verbleibt noch die druckherey umb 240 fl. die Ungerischen Puchstaben, mein Mühe und Uncosten soll auch umbsonst sein, verhoff Ir gn. werden es von mir nicht begheren, die weil ichs treulich und guet mir Ir gn. vermein, ist Ir gn. wil und meinung umb den beschluß so beschehen ist die druckherey zu nemben, so mögen sie mit den ehesten 100 fl. oder halben thail darauff geben, damit ich auffwerten [Bärtlmayr?], weil ich aneden auff Linz verreissen werde, die Ungerischen Puechstaben mit den ehesten haben kann, wo nicht so shaffe ich solliche zu giessen widerumben ab, und far in meinen Werckhen fort, damit wert sich Ir gn. wissen zurichten, und mich mit den ehesten Unbeschwert ein antwort wissen lassen. Also winsche ich euer gn. in den Schutz Gottes datumb Wienn den 30 Juli Anno 1615.

Ir G. williger

Hanß Fidler
Buchdrucker

ein guetten gesellen hettich auch der mit hinunder will, ist ein guetter Sezer und druckher.“

82. Ezúton is köszönetet mondok Morvai Zsuzsának, aki a Wechel-család által Tejfalun, Somorján és Kőszegen használt nyomdai anyagot összeállította és rendelkezésemre bocsátotta.

2. Hans Fidler bécsi nyomdász levele Batthyány Ferenchez.

„Wolgeborenen genediger Herr, euer gnaden Schreiben von den 23 Augusti adirt hab ich von Ihr gnaden diener empfangen, und darauß verstanden, daß Ir gn. Inerhalb 14. Tagen werthe Leuth herauff siekhen und ven wegen der Truckherey ferner bericht dann, des will ich erwarten sonsten hab ich verreissen sollen nach Prag, und ist mir daß schreiben gleich recht komen, hiemit hatt Ir gn. widerumben 2 bögen von einem Werckh, welches noch nicht garauß ist, zu empfachen, welliches ich jezo under henden hab, verhoffts aber in 8 tagen fertig zu machen, ich habe sonsten Imer zu zu arbeten wider, wann ich die nicht verkauffte, also weren Ir gn. von mir widerumb bericht sein, und uns alle in den Schutz Gottes beuolchen, datumb Wienn den 30 Augusti anno 1615.

Ir G. d. Williger

Hanns Fidler
Buchdrucker m. p.“

3. A kétféle változatban írt kimutatás csak Iványi kéziratos munkájában maradt fenn. A kimutatásokat Iványi megjegyzéseivel együtt közöljük.

„1615. körül. Az állítólag Németújváron működött nyomda felszerelésének inventáriuma.

„Verzeichnus der Truekherey, so ich Ir gnaden verkauffen will sambt aller Zugehorung.

Erstlichen ein Prösz mit Eysenspindl. Item ein eysene Ramen mit 11 schrauffen.

Item zwei eysen Remlein, und andere Zugehörung zu den Prösz, disz alles umb	100 fl.
Item ein Kasten mit Notten	pro 60 f.
Item ein Kasten mit der groben Antiqua	pro 45 f.
Item ein Kasten mit der Text Antiqua der sein zu 4 fwrmb	pro 70 f.
Item ein Kasten mit der Text Curschiff	pro 52 f.
Item ein Kasten mit der Mitl. Antiqua	pro 60 f.
Der sein zwo furmb sambt der Vngerischen	
Item Vierley Röstl	pro 15 f.
Item ein grosz Lateinisch ABC, in Holz geschniden	pro 8 f.
Item ein Kleineres in Holtz geschniden	pro 4 f.
Item ein Winckh Hackhen zum setzen	pro 30 kh
1 Schiflein zum setzen	pro 30 kh
6 Preder zum feichten vnd Sezen	pro 1 f. 30 kh

Summa 420 f. 30 kh

Euer Gnaden

D[ienst] W[illiger]

Hansz Fidler

Buchdrucker m. p.

Kívül: Ver Zeichnus der Truekherey so Ir gnaden begheren zu kauffen.

Eredetije fél ív papíron, a Batthyány nemzetség volt körmendi levéltárában, a XVII. századi számadások között.”

4. „Ugyanez más változatban.

Verzeichnus der Truekherey mit aller irer Zugehörung so ich Ir Gn. verkauffen will wie volgt. Erstlichen ein Presz mit einer Eysen spindl, ein Eysene Ramen mit 11 Schrauffen, zwey Eysene Reml, und andere Zugehörung zur Prösz, disz alles .....

pro 100 fl

Item 1 Casten mit der groban Antiqua	pro	40 fl
Item 1 kasten mit der Tex antiqua	pro	45 fl
Item 1 kasten mit der Tex Curschiff	pro	40 fl
Item 1 kasten mit der mitl. Antiqua	pro	50 fl
Darin sein die Vngerischen Puehstaben	pro	—
Item viererley Rösl	pro	15 fl
Item ain grosz ABC in holtz geschniden	pro	8 fl
Item ain klaines abc in holtz geschniden	pro	4 fl
Item zwei Winckhl hackhen zum sezen	pro	1 fl
Item ain schiff zum sezen	pro	— fl 30 kh
Item 6 feicht breder, und 1 setz bret	pro	1 fl 10 kh
Item 1 Waschtrog zum furmb waschen	pro	— fl 30 kh
4 gestöl zum kasten stöln	pro	1 fl 15 kh

Summa facit 306 R. 25 kh

Kivül más írással: Ez fogot lenni pro typographia Nemet-Újváriensi circa annum 1600, mert existálnak még könyvek, akkorban nyomtatottak. N. Újvárott. Eredetije fél ív papíron, a Batthyány nemzetség volt körmendi levéltárában, Memorabilia neo 669. jelzet alatt”

5. Az alábbi feljegyzés csak Iványi Béla kéziratos munkájában maradt fenn. Közzöljük Iványinak az eredetihez fűzött megjegyzéseit is.

„XVII. század eleje.

Nyomdai betűöntő végzett és végzendő munkájáról szóló feljegyzések.

Wegen der Schriftgiesser

Hat er gemacht:

Antiqua tertia 1, 1/2 Czenten }	Das ist 3 Czenten, ieder Czentnerzu 30 gulden, davon empfangen 40 taler
Mittel cursiva 1, 1/2 Czenten }	

Was er noch hett sollen machen alle defect wie es do ihm Werzaignus stett, es kamen auff 2 Zenten, sambt der characteres in Calender.

Von Media Antiqua noch zu machen 1/2 Zentten.

Garmund cursiva 1 Zenter, das sollett ehr auch machen.

Hett man mit ihm beschlossen das ehr 1 Zentner uhm 30 gulden machen will.

Kivül: Puechtsaben Verzeichnus, más írással: Az könif niomtato levelej.

Eredetije megvan, vagy volt, a körmendi Batthyány levéltárban.”

6. Az alábbi kimutatás csak Iványi kéziratos munkájában maradt fenn. Közzöljük Iványinak az eredetihez fűzött megjegyzéseit is:

„1619. Ismeretlen [németújvári?] könyvnyomdásznak kimutatása, hogy milyen betük megöntésére volna szükség.

Laus Deo semper anno 1619.

Ausz der Mitl Antiqua so alhier zur Prob khan man nit mehr alsz 10 Column setzen in Octavo, welche gar ein nothwendige schriften sein soll, were von Nöthen eine gantze form darzue zue gieszen, allein noch dieser höhe alsz die prob alhie verblieben. Secunda Antiqua alsz auch die Prob davon alhie verhanden. Sollen desz gantzen Alphabet Versalen gegoszen werden alsz eines iedes buchstabens 1 lb. [libra=font] machet in Summa zusammen 27 lb. —Desz Textes aber mangels alsz folgett und sollen auch der höhe sambt den Versalen gegoszen werden, alsz die Prob alhie verhanden, dann diese alle Defect darinen alsz a: 2 lb, e: 2 lb, d: 2 lb, g: 2 lb, h: 2 lb, k: 2 lg, l: 2 lb, f: 1/2 lb, r: 1/2 lb,

v: 2 lb, y: 2 lb, z: 2 lb, œ: 2 lb, œ: 2 lb, mit accentibus aber á: 2 lb, é: 2 lb, ó: 2 lb, st: 2 lb, fi: 1/2 lb, c: 2 lb. —

Derer thut zusahmen 40 lb. —

Eine schöne subtile Cicero Antiqua were von Nöthen, das man khönte anderthalb for in setzen es sei in Octav oder in Duodec. Dann solche kheine druckerei Ihr Gnad nit ist: Item eine solche Cursiv die da mit dieser Cicero Antiqua congruirte und auf gleichen kegell gegoszen, ist auch kheine in Ihr Gnaden druckerei, wer von Nöthen auch anderthalb form zue gieszen: Ja auch die Numeros darzue.

Antiqua gar klein zum Marginalibus oder Concordantiis ist gar kheine, were auch von Nöthen eine form zu goeszen, welche man auch sonsten in Textu zu setzen gebrauchen khan.

Ja auch zugleich den Numero.

Item auf solche kegell auch ein klein schönes Cursivchen welches mit dieser kleiner Antiqua zusahmen gesetzt khan werden, auch eine form zu gieszen, di Numeros auch darbei. Der gar groszen Versalen genoszen sindt auch kheine, welche man zum Tittels und Patenten gebrauchen musz, were auch von Nöthen des ganzes Alphabets iedes buchstaben 12 oder 15 zue gieszen.

2 Winklhacken zum setzen Meszene, oder von Eysen, dan nit mehr alsz einer vorhanden, auch der gar khurz und nichts werth.

5 lb Meszing zum linien: In deckels ist auch gar khein tuch vorhanden, thut von Nöthen

4 El nur schlechts futer tuch, dan ohne solches kein schöner druckh khan gethan werden.

Ball leder ist gar kheines vorhanden von Nothen 5 oder 6 zue khauffen.

Dem deckell zue uberziehen solhes auch 3 heutt khaufft werden.

Farben ist auch nit vorhanden, zue welcher gutes altes Leinöl und nit von Hanff soll khaufft werden. Schwartzten rust die farben ahn zu machen auch umb f. 1 khauffen.

2 lb. Baumöl die Matter und karn zue schmieren.

2 Par balhöltzer und 50 Schuster Zwerckh dieselbigen zu schlagen.

A szövegtől eltérő írással: Könyvnyomtatónak jedzése, minemeo beteok kívánatnak, hogy meg h öntessenek.

Eredetije 1/2 ív papíron, a Batthyány nemzetség volt körmendi levéltárában.

NB! A Cicero Antiqua rész margóján más írással ez a megjegyzés olvasható: Soliche von neten 1 furm, Cursive 1 furm. — Az Antiqua résznél marginaliter megjegyezve: 1 furm.”

KIADVÁNYJEGYZÉK

Németújvár

1617

1. Pathai István: *Az helvétiai confessión való körösztyn praedikatori...*
H. n. ny. n. [Németújvár, Bernhard Máté] 8°
MKSz 1979.308-9 = RMNy 1143A
Debrecen, Ref. Coll., OSZK (foto)

1619

2. *Catechesis religionis Christianae, quae traditur in ecclesiis et scholis Electoralis Palatinatus.*
Nemet Vyvarini, 1619 Bernhardi 8°
RMK II 394 = RMNy 1194
Olim: Máramarossziget, Szilágyi Sándor

334

3. [Huszár Dávid, transl.]: *Catechismus. Igaz beszédeknek példája avagy formája*
Német Uyvarat MDCXIX Bernhard 8°
RMK I 495 = RMNy 1195
Olim: Máramarossziget, Szilágyi Sándor
4. *Kalendárium és prognosztikon az 1620. esztendőre*
[Németújvár 1619 Bernhard]
RMNy 1196
Kikövetkeztetve. Példány nem maradt fenn

Pápa

1624

5. *Kalendárium és prognosztikon az 1625. esztendőre.*
[Pápa 1624 Bernhard] 8°

Századok 1868.318 = RMNy 1314
OSZK: RMK I 543/a (töredék)
6. Kanizsai Pálfi János: *Egymással való beszélgetése az Úr Christusnak és az nyomorult anyaszentegyháznak*
[Pápa cr.1624 Bernhard] cr. 400×320 mm
OSZK Évkönyve 1970/71.231-2 = RMNy 1315
OSZK: RMK I 543/b (töredék)
7. Kanizsai Pálfi János: *Tábla az Úr vacsorája dolgában... különböző tudományokról*
[Pápa 1624 Bernhard]
RMNy 1316
Kikövetkeztetve, példány nem maradt fenn.
8. Pécseli Király Imre: *Catechismus az az a keresztyéni tudománnac fundamentumiról...*
Pápán Szepesvárallyai Bernhard Máthé által MDCXXIII 12°
MKSz 1929.97 = RMNy 1317
OSZK: RMK I 542/a (töredék)

1625

9. *Cannones ecclesiastici in quinque classes distributi...*
Papae MDCXXV Bernhardus 4°
RMK II 438 = RMNy 1343
OSZK: RMK II 438
10. *Kalendárium és prognosztikon az 1626. esztendőre*
[Pápa 1625 Bernhard] 8°
Századok 1868.740 = RMNy 1344
OSZK: RMK I 547/b (töredék)

1626

11. *Kalendárium és prognosztikon az 1627. esztendőre*
[Pápa 1626 Bernhard] 8°
Századok 1868.318, 739-40 = RMNy 1371
Kikövetkeztetve. Példány nem maradt fenn.
12. [Pathai István]: *Amaz hét feiev ...parázna Babillónnak ...mezételenségének tüköre*
[Pápa 1626 Bernhard] 12°
RMK I 557 = RMNy 1372
OSZK: RMK I 557

1627

13. *Kalendárium és prognosztikon az 1628. esztendőre*
Papan 1627 Bernhard Máté 8°
RMK I 572 = RMNy 1398
OSZK: RMK I 572

1628

14. Samarjai János: *Magyar harmonia az az Augusztana és az helvetica confessio articulussinak egyyező értelme*
Papan, Szepes-Várallyai Bernard Máté 1628 4°
RMK I 573 = RMNy 1419
OSZK: RMK I 573
15. *Kalendárium és prognosztikon az 1629. esztendőre*
Papan, 1628 Szepes-Várallyai Bernhard Máthé által 8°
RMK I 585 = RMNy 1420
OSZK: RMK I 585

1629

16. [= *Litterae testimoniales ordinationis sacerdotalis*] *Omnibus et singulis...*
[Pápa ante 1630 Bernhard]
MKŠz 1913.244 RMNy 1447
Bp OL; OSZK: RMK II 455/a (foto)
17. *Kalendárium és prognosztikon az 1630. esztendőre*
[Pápa 1629 Bernhard] 8°
Századok 1868.740 = RMNy 1446
Kikövetkeztetve. Példány nem maradt fenn

1630

18. Pécseli Király Imre: *Abecedárium*
Papae 1630 Typis Matthaei Bernhardi 8°
RMK II 466 = RMNy 1484
OSZK: RMK I 594/a

1632

19. Kanizsai Pálfi János: *Arany temjénező.*
Pápa 1632 [Bernhard]
RMK I 625 = RMNy 1553
Kikövetkeztetve. Példány nem maradt fenn

Tejfalu

1637

20. *Kalendárium és prognosztikon az 1638. esztendőre*
Tei-falun 1637 Wechelius Sigmond János 8°
RMK I 685
OSZK: RMK I 685

1638

21. *Kalendárium és prognosztikon az 1639. esztendőre*
Tei-falun 1638 Wechelius Sigmond János 8°
Sztipszky I 1957/164
MTAK: Ráth 168; OSZK: RMK I 697/a (töredék)

336

1641

22. *Kalendárium és prognosztikon az 1642. esztendőre*
[Tejfalu 1641 Wechel János Zsigmond] 8°
OSZK Évkönyve 1960.177
OSZK: RMK I 730/a (töredék)

1645

23. *Kalendárium és prognosztikon az 1646. esztendőre*
[Tejfalu 1645 Wechel János Zsigmond] 8°
OSZK Évkönyve 1960.178.
OSZK: RMK I 786/c (csonka)

Somorja

1650

24. *Agenda, az az szent egyházi cselekedeteknek... módgya*
Samariában 1650 Wechelius András 12°
RMK I 837
OSZK: RMK I 837
25. *Canones. Az az az egyházi szolgák életének ... regulái*
Samariában 1650 Wechelius András 12°
RMK I 838
OSZK: RMK I 838

Kőszeg

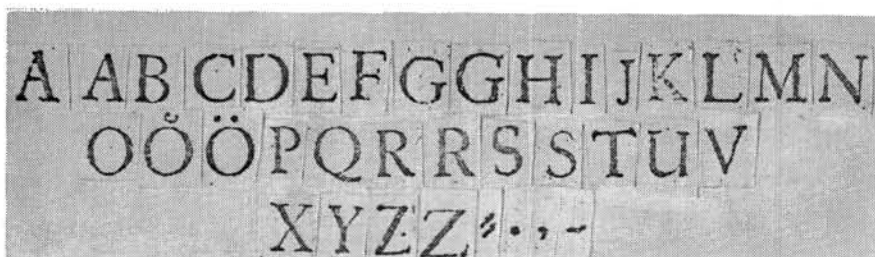
1658

26. *Kalendárium és prognosztikon az 1659. esztendőre*
Kőszegen 1658 Wechelius András 8°
Sztripszky I 2022/229
MTAK: Ráth 259 (csonka)

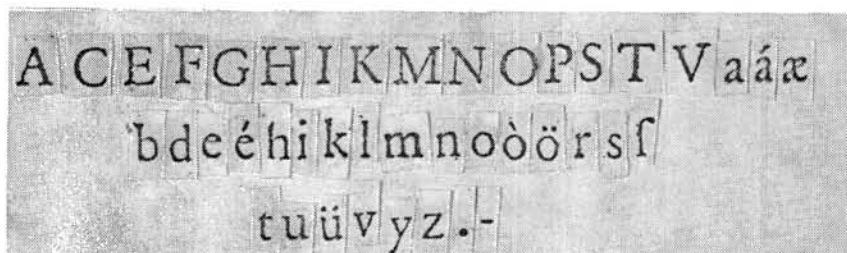
1664

27. Tieftrunk, Daniel: *Ad virum... M. Antonium Reiserum...*
Güncii 1664 Andreas Wechelius 2°
Vasi Szemle 1937. 12.
MTAK: RM Ir II 391

I. tábla

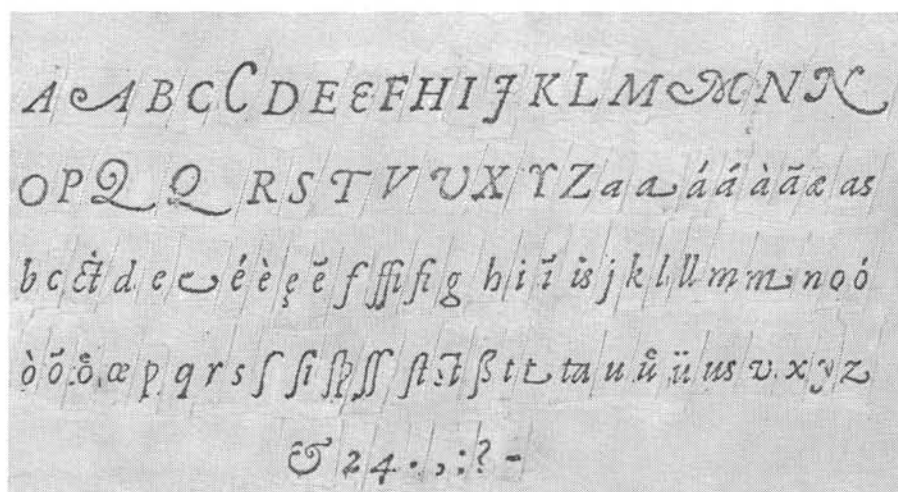
1A kiemelőtípus (használata: 1617–1658)

2A kiemelőtípus (használata: 1617–1650)

A nyomda kiemelőtípusai

II. tábla

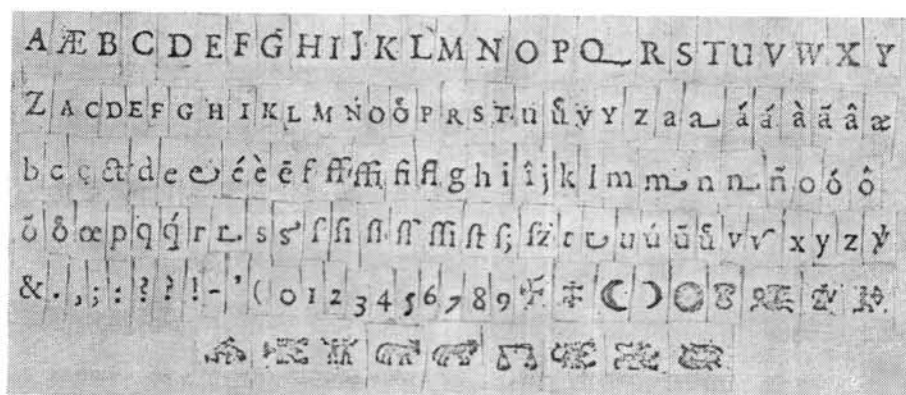
3:126K kurzív szövegtípus

való megőrzésére megtanet
 sák: mert bizonyára sok ke-
 reztyén vagyó ki nētudgya
 mit sōda az űhiti, sok el sem
 tudgya mondani, ha vála-
 mint ertelē nek űl eltalállyais
 rendel mōdani, bizony az t
 sem tudgya mire való, mint

Szöveg minta: RMNy 1143A, A4a

A nyomda 1617-től 1650-ig használt kurzív szövegtípusa

III. tábla

4:94A és 4:94A* szövegtípus

Christus élyen mi beűnk es mi
 ű benne az igaz hitnek általa, es
 így, minden jovaiban es igéreti-
 ben részesek legyünk.

Harmadzor: El valázt ez szét-
 leg, minket minden idegeneknek
 es hitótlencnek sergétül, kik az

1. Szöveg minta: RMNy 1143A, Bla
 (Németújvár 1617)

nira bétöltic az parancfolatokat hogy még azoknál töb
 dolgokatis cfelekedgyenec. Es innen iszonyu tevelgés
 fiármazot, holor azt költöttéc, hogy ő nekic az paran-
 czolatoc fölöt valo érdemekis legyen. Ezeket egyéb
 emberekreis alkalmaztattác, hogy más emberek vétké-
 jért valo elég tételec lennénc. Ha valaki gyűlösből
 akaria ezeket öregbiteni menni fok dolgokat emlethet

2. Szöveg minta: RMNy 1419, 1381.1.(Pápa 1628)

A leggyakrabban használt antikva szövegtípus betűanyagának

IV. tábla

Aldozó Császár. Pofonba Keszthelen Vép
 ben úrmént Barson Sümegye.
 Domin. Exaudi Magyar Baradba Salloba
 Főnyenbe Papoczon fenczen Csepregh.
 Pünkösdi napján Galgoczon Trentsinbe
 Apatiba Perlakon Regedebe Galántán
 Pünkösdi hetf. Bazingba Tapoczan Nekem
 Pünkösdi kedden sz. Miklóson.

3. Szövegminta: RMK I 685, E2a (Téjfalu 1637)

bar mind az canétoznak s' mind az halga
 toknac tudományokra, vallásokra és er-
 kölcsekre való tudakozás: legyen Mert
 mostan sokan vannak olyanok, hogy az
 mit hisznek, nem vallyák, effléket nem
 akarunk közöskölni tartani, mert igen ve-
 szedelnek láttyc. Kivánnyoc azt is,
 hogy az látózat: o embereknek, mindenü

4. Szövegminta: RMK I 838, G2b (Somorja 1650)

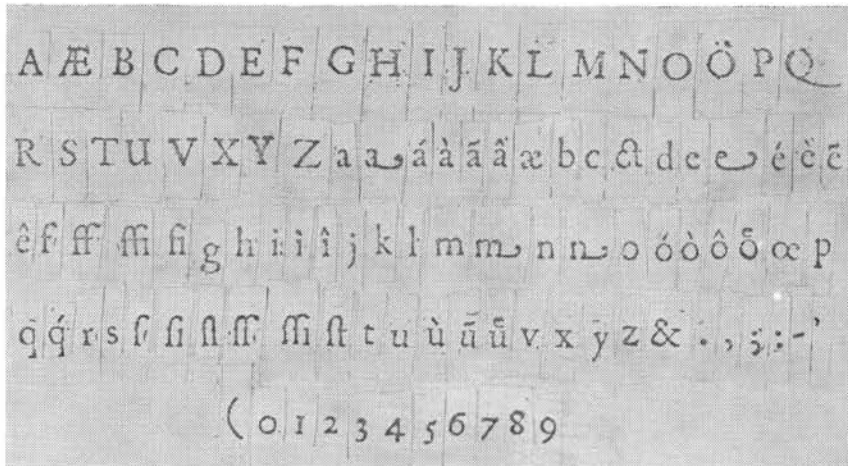
Könyvi merész rendelés után.	31
Roma város építése után.	27
Romei birodalom után.	17
Magyarország bejövetele után.	8
Magyarország megtérése után.	7
Az Főispán L. III. Ferdinánd Császárral	

5. Szövegminta: Sztripszky I 2022/229, A2a (Kőszeg 1658)

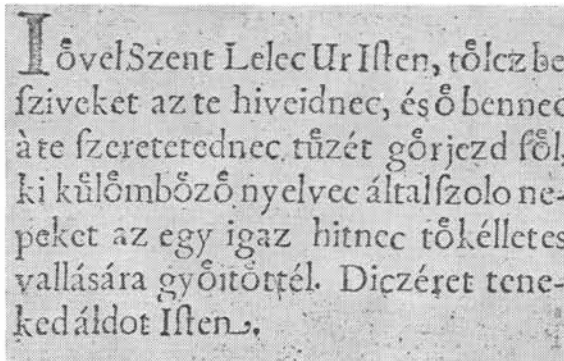
romlása 1617 és 1658 között, a nyomda öt állomáshelyén

VI. tábla

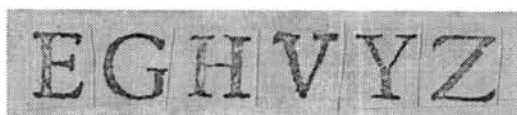
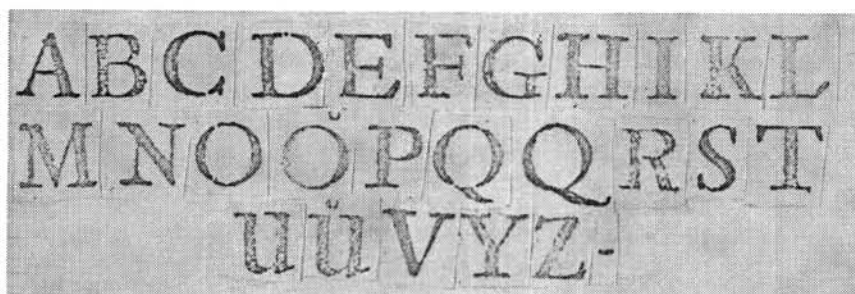
6:114A antikva szövegtípus

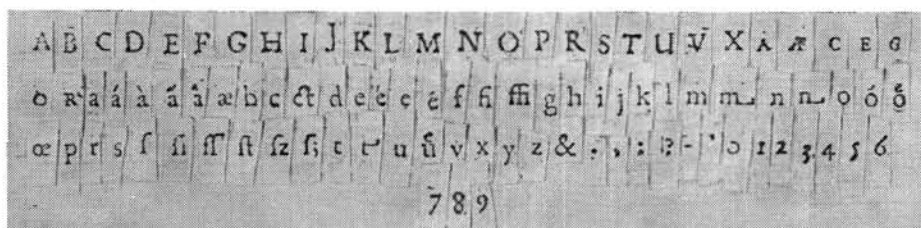
Szöveg minta: RMNy 1484, B6a

A nyomda 1624-től 1658-ig használt antikva szövegtípusa

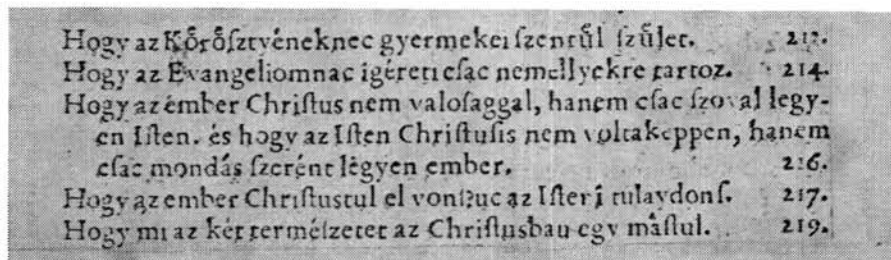
VII. tábla

7A kiemelőtípus (használat: 1617–1658)

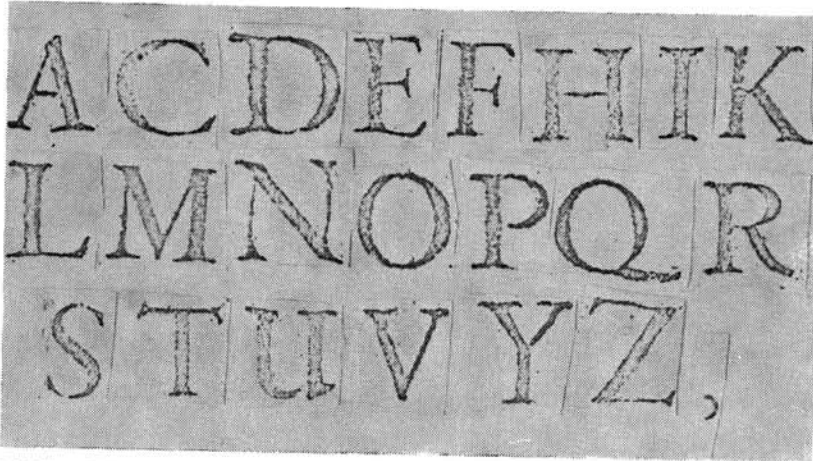

7A* kiemelőtípus (használat: 1650–1658)

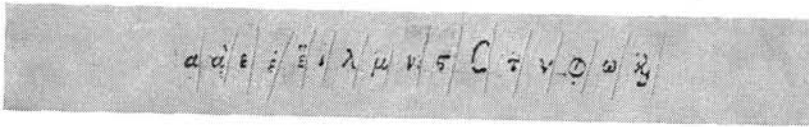

A 8:84A antikva szövegtípus, amelyet a nyomda 1624-től 1658-ig használt (Szöveg minta: RMNy 1419, 4b)

VIII. tábla

9A kiemelőtípus

10G görög szövegtípus

11A kiemelőtípus

A 9A kiemelőtípust a nyomda 1624-től 1628-ig használta Pápán,
a görög betűket csak egy 1630-ban kiadott könyvben szerepeltek,
a 11A kiemelőtípus pedig csak 1650-ben

IX. tábla

A C D E H I L M N O P R S T U Y . ,

12A kiemelőtípus

A B D F Ḡ H O T V W a a a s b c d e f f f f g b i l m n o p r s s s
s t u u u v x U ,

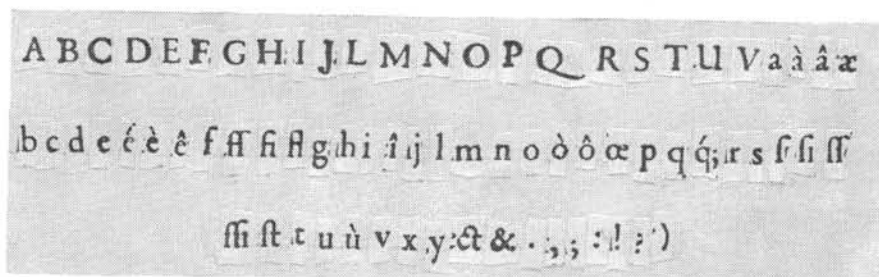
13K kurzív szövegtípus

A C E I M O P R S U V V a a c d e h
i j l m n o ö p r s s s t y ,

14A antikva szövegtípus

A kőszegi új betűkészlet három típusa:
ezeket nevezték a dunáninneni consistorium betűinek.
Egyetlen, 1664-ben megjelent könyvben szerepelnek csak.

X. tábla

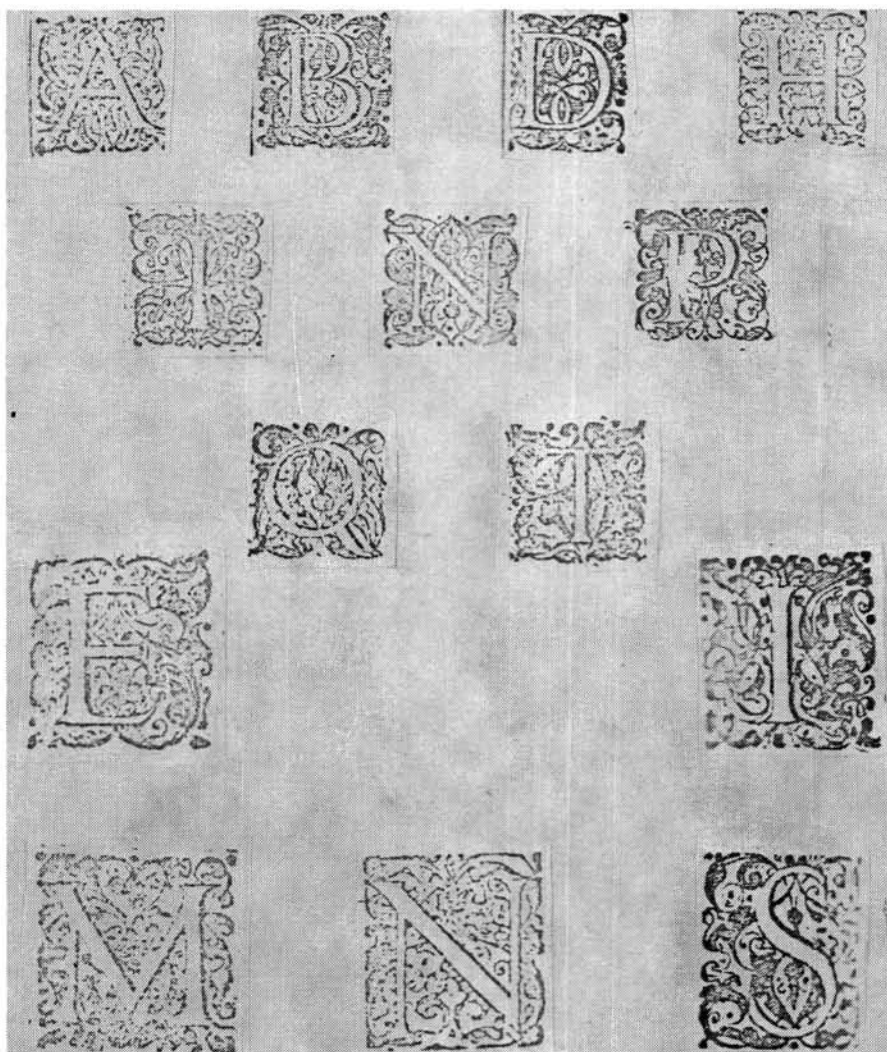

15:99A antikva szövegtípus

Mea Pulsioni ferre, præter flammeas
Preces, profectaq; vota corde supplice,
Musisq; munus familiare, Carmina,
Promissâ dudum, ut nosti, Amice candide,
Dum fata me Tuæ sinebant confrui
Dulcore conversationis melleæ,
Quam rupit, heu! furor Megaræ Turcicæ,
Cum Pannonum vexabat agros improbè
Nuper, minans graviora, ni bilem DEus
Isthanc refrenet ipsè tetræ bestia,
Quæ Caspio leone longè effrenior

A kőszegi új betűkészlet (vagyis a dunáninnyi consistorium) szövegtípusa.
Egyetlen, 1664-ben megjelent könyvben szerepel csak
Tieftrunck Dániel könyve, Vasi Szemle 1937. 121.)

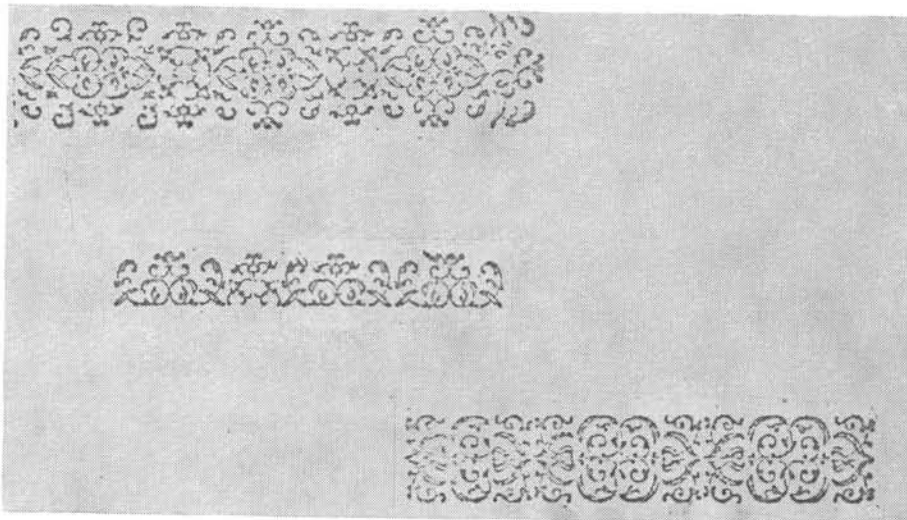
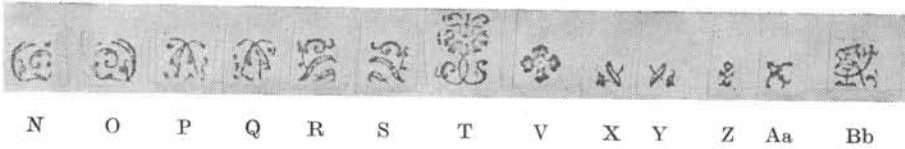
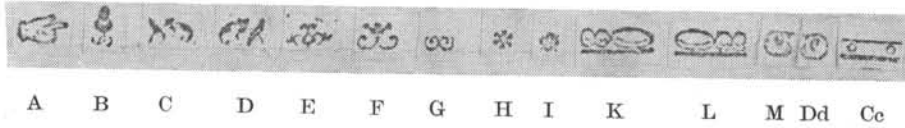
XI. tábla

A nyomda 1617 és 1658 között használt
kétféle „a” és „b” iniciálékészlete

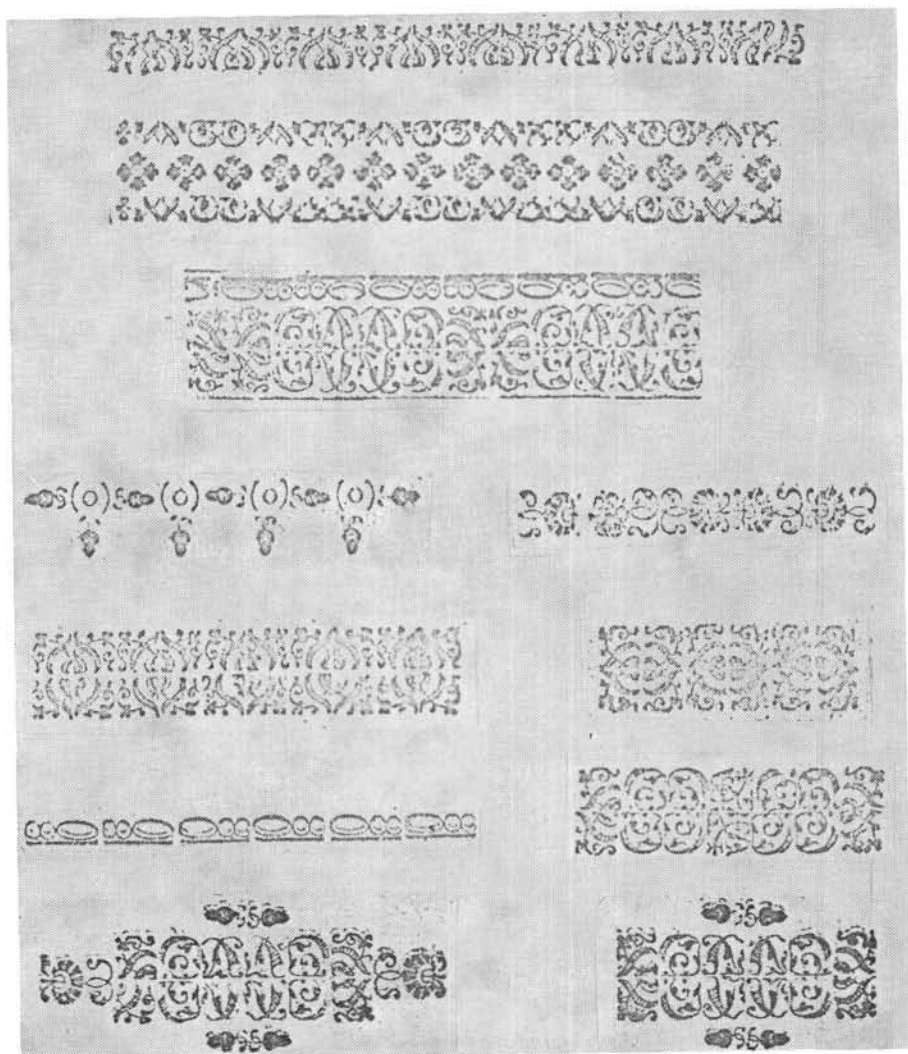

XII. tábla

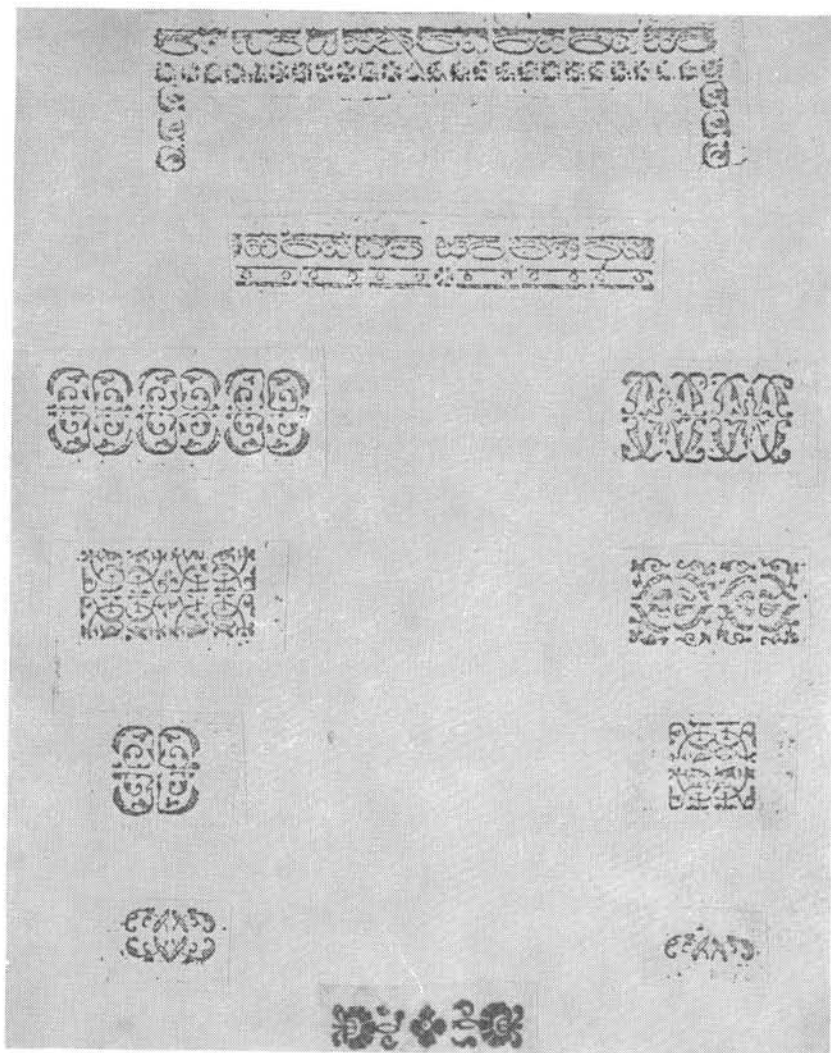
A nyomda 1617 és 1658 között használt cifrái,
és a németújvári korszak néhány fejléce (1617)

XIII. tábla

A pápai korszak nyomdai cífrákból összeállított
fejlécei és záródíszei (1624–1632)

XIV. tábla

Nyomdai cifrákból összeállított keret és díszek
Tejfaluról (1637–1646), Somorjáról (1650) és Kőszegről (1658)

DIE SCHICKSALE EINER REFORMIERTEN OFFIZIN IN TRANSDANUBIEN

J. ECSEDY

Im Jahre 1615 hat Ferenc Batthyány (1573—1625) in seiner west-ungarischen Besitzung Németújvár (Güssing, Österreich) eine Druckerei gegründet, deren Ausrüstung er von dem Wiener Buchhändler und Drucker Johann Fidler gekauft hat. Die Offizin zu Németújvár (Güssing) war wahrscheinlich nicht länger als 1620 unter der Leitung von Mathias Bernhard Szepesváraljai tätig. Während 1619—1620 wurde das Offizinmaterial von einem sich provisorisch in Németújvár (Güssing) aufhaltenden Schriftgiessern überholt, und mit neuen Typen ergänzt. Die Verfasserin hat vom Schriftvorrat, von den Initialen und Ziersätzen der erhaltenen Drucken der Offizin das zeitgenössische Offizinmaterial rekonstruiert, die mit den auffindbaren Registern der Offizin zu Güssing genau übereinstimmen.

Später haben wir keine Kenntnis mehr über die Offizin, erst 1624 hat sie ihre Tätigkeit fortgesetzt und zwar in Pápa. Der Leiter oder Faktor der Offizin war noch immer Mathias Bernhard Szepesváraljai und er arbeitete mit der vorher erneuerten Ausrüstung. Während ihre Tätigkeit in Németújvár (Güssing) und Pápa hat die Offizin Kalender und Erbauungsliteratur herausgegeben. Verfasser dieser Drucke waren die hervorragenden Persönlichkeiten der ungarischen reformierten Kirche z. B. István Pathai, János Kanizsai Pálfi, János Samarjai und Imre Pécseli Király. Zu dieser Zeit war die Offizin eigentlich im Besitz der Batthyány-Familie, obwohl sie die Interessen der reformierten Kirche gefördert hatte.

Aus den weiteren Untersuchungen der Verfasserin ergaben sich, dass die in den 1630er Jahren in Pápa nicht mehr tätige Offizin einige Jahre später in Tejfalú (Mliečno, CSSR) und danach 1650 in Somerejn (Šamorín, CSSR) wieder ihre Tätigkeit aufnahm. Der letzte Standort derselben Ausrüstung war Kőszeg (Güns). In den letzteren drei Orten war der Leiter der Druckerei Johannes Sigismund Wechel beziehungsweise Andreas Wechel — Mitglieder der in ganz Europa bekannten protestantischen Buchdrucker-Familie Wechel. In Kőszeg (Güns), in ihrer letzten Standort ist die Offizin in Besitz der evangelischen Kirche übergegangen. Das einst, 1615 von Fidler gekaufte Offizinmaterial konnte man zum letztenmal in dem Kalender zu Kőszeg für das Jahr 1659 wiederauffinden.

Die Verfasserin hat auch das Repertorium der in fünf Standorten benutzten Ausrüstung der Offizin durch die Analyse sämtlicher erhaltener Druckwerke zusammengestellt.